НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 85 (19716)
2023 чылдың ноябрь 8 среда

Хүннүң үнери – 07.47
Ажары – 17.04
Хүн дурту – 09.17

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Тываже аян-чорук путёвказын ойнап ап болур

Материалды 6-гы арындан номчуур.

/ Иркутск облазының культура сайыды Олеся Полунина

Чурукту интернеттен алган.

Эрес-дидим, харыысалгалыг кижилер

1917 чылда октябрь революциязы Россияга хаанныг эрге-чагырганы дужур-ген соонда, совет эрге-чагыргага база ындыг күш херек апарган. Ынчангаш улусчу милицияны тургузар дугайында шиитпирни совет эрге-чагырга...

\ 7-ги арында

«Кэрээ алдар-аттыг күүсеттинген»

Октябрь 23-те Тыва Республиканың шериг комиссариадынга шериг-же келдиртен оолдарның чыскаалының мурнунга чугула российжи дайынчы шаңналдарның бирээзи...

\ 8-ки арында

276,9 муң тонна сигенни республиканың мал чеминге курлавырлаан.

Чиигелделиг ипотека

ТАЙЫЛБЫРЛАР

Чиигелделиг ипотека дугайында улустуң сонуургап турар азы соора билип турар айтырыгларынга дараазында тайылбырны бээр-дир бис.

Тывага чиигелделиг ипотека алырда, Кызыл хоорайга киир бижидилгелиг болуру албан деп чамдык улус бодап турар.

Чок, ол ындыг эвес. Ынчалза-даа 2 хуулуг ипотека программазы-биле чурттаар оран-саваны чүгле Тывада чаа туттунуп турар бажыңнардан садып ап болур. Киир бижидилге ипотека алырынга роль ойнавас.

Бир эвес бодунуң адында чурттаар оран-сава документизи бар болза, 2 хуулуг ипотека алыры болдунмас.

Чок, бо көңгүс шын эвес бодал-дыр. Чиигелделиг ипотека алыр кижиниң бажыңының бар-чогу хамаанчок. Ипотеканы эрттирип алгаш, ай санында төлеп шыдаар-ла болза, чиигелделиг ипотеканы хамаатыбүрүзү алыр эргелиг.

Чиигелделиг ипотека эрттирер-эрттирбезин хынаарда, банкыже баары албан.

Чиигелделиг ипотека эрттирерде, документилерин тудуп алгаш, банкыже баары албан эвес. Эң-не баштай онлайн хевирге чагыгны Росбанк азы Сбербанкыже чорудуп болур. Киирген чагыгның харызы келирге, ынчан документилерин чыып алгаш, банкыга чеде бээр.

САГЫНДЫРЫГ:

✓ Чиигелделиг ипотека-биле чүгле чаа туттунуп турар бажыңнардан квартира садып ап болур.

✓ Садып ап турар бажыңының өртээ 6 сая рубльден көвүдевес ужурлуг.

✓ Ипотеканы төлээр хуусаазы 20 чылдан көвүдевес.

✓ Чээлини ап турда, баштайгы төлевир 15,4 хуудан эвээжевес ужурлуг.

✓ Баштайгы төлевирге ие капиталын ажыглап болур.

✓ Чиигелделиг ипотека программазы 2024 чылдың июнь 30-ге чедер.

✓ Чиигелделиг ипотека программазының деткимчезин алыр дээш, Тываның Чазаа ийи чыл дургузунда чогуур ажылдарны чорудуп келген түңнелинде, 2023 чылдың июль айда Россияның Чазааның Даргазы Михаил Мишустин доктаалга адын салган.

/ **Айдың ОНДАР.**

Ажыл-агыйжы ужуражылга

ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада кызыгаар эргелелиниң чаа удуртукчузу полковник Владимир Матвеев-биле ужурашкан.

«Ажыл-агыйжы ужуражылга үезинде кады ажылдажылганың чугула айтырыгларын чугаалаштывыс. Бир дугаар черде «Хандагайты» эрттирилге пунктузу, оон ыңай Кызыл хоорайның аэропортунуң чаартылгазы. Агаарга ужар болгаш чер орук-биле чоруур транспорттарның кайызының-даа даштыкы чурттар-биле харылзаазы Тываның социал-экономиктиг сайзыралынга чаа тынышты бээр дээрзи билдингир. Сибирьниң өске регионнарынга ук эрттирилге пунктулары ужур-дузалыг болур дээрзи чугаажок.

Тываның девискээринде Россия биле Моолдуң күрүне кызыгаарының шөлү барык 1400 километр. Ынчангаш кызыгаарга мал одарын хыналдага алыры чугула.

Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албаның Тыва Республикада кызыгаар эргелелин удуртуп турган Дмитрий Анатольевич Бобровка Тываның кызыгаар албан черинге киирген үлүг-хуузу дээш өөрүп четтиргенимни илереткеш, чаа ажыл-ижинге чедиишкиннерни күседим».

/ **О. ОНДАР белеткээн.**

2,5 муң ажыг ажылчын олуттарны тургузар

Ажыктыг казымал байлактар шиңгээлдезиниң адырынга Тывага 2,5 муң ажыг ажылчын олуттарны тургузар беш улуг инвестиция төлевилели тургустунар деп, ТР-ниң Сан-хөө яамызы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга илеткелинде айыткан.

«Лунсин», «Тардан Голд», «Межегейхөмүр», «Тываның даг-руда компаниязы» болгаш "Голевтиң даг-руда компаниязы» компанияларының ажыл-чорудулгазынга үндезилеп, ындыг түңнелди эксперттер үндүргеннер. Сан-хөөчүлерниң санап турары-биле алырга, ук будүрүлгелерниң бөгүн республика бюджединче киирип турар үндүргүлери боттуң орулгаларының 15 хире хуузу болуп турар. Ажылдакчыларның ниити саны 2500 хире кижи, оларның 70 хуузу тус черниң чурттакчылары болур.

Шак ынчалдыр, Кызыл-Даштыгның хөй металлдыг мөөң чыдымын шиңгээдип турар «Лунсин» деп кыдат компания 2014–2022 чылдар дургузунда республика бюджединче 3,6 млрд рубльди төлээн. Эң улуг үндүрүг төлекчилериниң бирээзи «Тардан Голд» тывыш компаниязы болур. Ол регионнуң казназынче 1,5 млрд рубльди шилчиткен.

Бии-Хем кожууда чес-порфирий чыдымының, Эрзинниң Тастыг деп черинде литийниң мөөң чыдымының шиңгээлдези оон-даа артык беримчелиг болур. Чижек кылдыр алырга, Ак-Сугнуң төлевилели 26 чылдың дургузунда 279 млрд хире рубльди киирер, литийниң тывыжы республикага 150 млрд рубль боттуң орулгаларын киирер.

Оон аңгыда, чаа төлевилелдерниң иштинде ажылчын туруштарны 1,5 катап хөйнү тургузары көрдүнүп турар. Чижээлээрге, Ак-Сугнуң мөөң чыдымының шиңгээлдезин боттандырып тура, Голевтиң даг-руда компаниязы 2 муң ажылчынга херегледиг турган. Тастыгның төлевилелиниң талазы-биле боттанылганың хуусаазы 30 чыл, баш бурунгааргы күш-ажылчы курлавырлалга хереглел – 1 муң ажыг специалистер болгаш ажылчыннар.

Аңгы-аңгы адырларга ажылчын туруштардан аңгыда, инфраструктураны тургузарынга, ону улам ыңай хөгжүдеринге арга-шинектер тыптып турар. Чижек кылдыр алырга, Ак-Сугнуң төлевилелиниң иштинге бедик вольтулуг электри дамчыдылгазының шугумун тудуп эгелээн, ол энергетика күчүлерин республикага курлавырлаарындан аңгыда, ооң артыкшылдыын амдыгаа чедир "дең чырыынга", автономнуг генераторларның ачызы-биле чурттап чораан чурттакчылыг черлерни электрижидер шинекти берип турар.

Шак мындыг чаагайжыдылга Тываның чедери берге Тастыгның чыдымының шиңгээлдезин база манап турар. Эвээш дизе, маңаа демир-орук болгаш автомобиль оруктарының, электри-биле хандырылганың, харылзааның черлерин тудары эргежок чугула.

/ **А. ХЕРТЕК белеткээн.**

| МАЛ КЫШТАГЛААШКЫНЫ |

Кыштың хыраазы

Тывага 2022–2023 чылдарның кыжының агаар-бойдузу кадыг-берге болганындан мал кыштаглаашкыны дыка нарын эрткен. Эң ылаңгыя чурттакчы чоннуң хууда мал-маганы элээн хораан. Ону барымдаалап көргеш, республиканың удуртулгазы мал чеминиң белеткелинче улуг кичээнгейни салып, шыңгыы организастыг ажылды чорудуп, ону ажыл-агыйларга саң-хөө болгаш машина-техника дузазы-биле быжыглаан. Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының медеглээни-биле алырга, 2023–2024 чылдарның мал кыштаглаашкынынче республика ниитизи-биле багай эвес белеткелдиг кирген.

Бир эвес мал чемин чүү хире курлавырлаанын көөр болза, 276,9 муң тонна сигенни белеткеп ап шыдаан. Эрткен 2022 чылда 259 914 тонна мал чемин көдээниң ажыл-ишчилери белеткеп алган турган. Республиканың мал чеминиң курлавырында 2 008,0 тонна, кожууннарның курлавырында 1 415,0 тонна сиген бары Көдээ ажыл-агый яамызының медээлеринде айыттынган.

Эрткен чайын Тываның девискээринге оът-сигенниң үнгени багай эвес болган. Чижээлээрге, Сүт-Хөл кожууннуң сиген шөлдеринге дүжүткүрү 1 гадан 19–20 центнер. Ынчангаш 30 муң тоннадан хөй сигенни мал чеминге белеткеп ап, планын 156 хуууга күүсеткен. Кызыл кожууннуң девискээринде шөлдерге база эрткен чайын оът-сиген эки үнген – 1 гадан ортумаа-биле 20 центнер. Бо кожууннуң көдээ ишчилери мал чеми белеткээр планын 120 хуууга ажыр күүсеткеш, 28 муң тонна сигенни курлавырлап алган. Таңды кожуун мал чеми белеткээр планын – 135, Каа-Хем кожуун – 115 хуууга ажыр күүсеткен. Барыын-Хемчик, Өвүр болгаш Тере-Хөл кожууннар база мал чеминиң быжыг курлавырын тургузуп шыдааннар. Бии-Хем, Каа-Хем, Таңдыда база сиген эки үнген болгаш, бо кожууннарның ажыл-агыйлары база мал чеминиң четчир чем-суурун тургузуп шыдааннар.

Бир эвес бо кыштың агаар-бойдузу чылыг-чымчак болур болза, республикага мал кыштаглаашкыны эки эртериниң идегели бар деп чугаалап болур. Ынчалза-даа кыштың агаар-бойдузу нарын, хар кылын дүжүп болуруңун сезинчиг им-демдектери ноябрь айда-ла көстүп келген. Чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга кожууннуң девискээринге элээн кылын өл хар чаггаш, электри шугумнарының чамдык участоктарының демир удазыннары үстүп, чырык-биле хандырылга түр када соксаан. Хөйнү көрген, көдүрбээн хөнээ чок хоочуннарның хайгааралдары-биле алырга, башкы хар барык-ла он хире хонук эрте дүшкен. Ноябрь айның баштайгы хүннеринде хар шынаадаарже киир чаггаш, ооң кылыны майык ажа берген. Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем дээш чамдык кожууннарның девискээринге ноябрь 2–3 хүннериниң дүнезинде элээн күштүг хат база хадаан. Хар эрте чаап, агаар чылыр, хар хүндүс эрип, дүне доңуп, эртен-кежээ доңаттаар болза, одарларның оът-сигени чугаладыр доңуп, малдың оъттаарын бергедедип, даваңдаяа доңатка балыгланырга, деңгели кошкаар. 1989–1990 чылдарда Эрзин-Теске ноябрь айда хар эрте кылыннадыр чаггаш, агаар хүндүс чылып, дүне сооган уржуунда доңат дүжүп, шээр малдың даван-даяа тастаанын хоочун малчыннар ам-даа утпаан. Тыва улустуң "Кыштың хирези хыраазындан билдинер" деп үлегер домаан чөптүг чүүл-ле бар.

2023–2024 чылдарның кыжында малдың аштап, чудап хораарын болдурбас дээш, республиканың болгаш кожууннарның эрге-чагырга органнары болгаш ажыл-агыйлар боттары база хемчеглерни баш бурунгаар ап чорудуп турар. Мал чемин хөйнү белеткеп алган кожууннардан, олар хамаанчок Хакас Республикадан болгаш Красноярск крайдан сиген-ширбиилди садып, Мөңгүн-Тайга, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарже сөөртүп чедирип эгелээн. Октябрь айда Эрзин кожуунга 1254,4 тонна, Мөңгүн-Тайгага – 308,5, Тес-Хемге 85 тонна сигенни чедирген. Бо ажыл уламчылап турар.

Ниитизи-биле 3 318 коданда малды кыштагладып турар. Оларның 1925-и хуууда мал ажыл-агыйлыг өг-бүлелерниң, 970-ни тараачын-фермер ажыл-агыйларның, 224-ү көдээ бүдүрүлгелерниң, 199-у көдээ бүдүрүлге кооперативтериниң. Республиканың көдээ ажыл-агыйының ажык медээлери-биле алырга, 3 318 кыштагның 2 муң ажыг хирези суг-биле хандыртынган: 634 кыштагда кудуктар бар, 1 549 кыштаг кыжын суу доңмас хемчигештер чоогунда.

Мал-маганның кыштаглаашкыны эки эртери кожууннарда зооветеринарлыг албан черлериниң ажылындан база дыка хамааржыр. Ол дээрге аараан малды эмнээринге херек эм-таңның курлавырын тургузар, халдавырлыг аарыгларга удур хемчеглерни баш бурунгаар чорударыдаэш оон-даа өске. Чижээлээрге, Барыын-Хемчикте Ак сумунуң девискээринде малчыннарның бода малдарынга ящур аарыгга удур тарыышкынны чоруткканын кожуун чагыргазы дыңнаткан.

Чүгле мал чеминиң четчир курлавырын тургузар эвес, а кыштаглаашкынга бүгү талалыг шыңгыы белеткел – малды хүр кыштадырының магадылалы боор.

/ Ш. ЛОПСАН.

| ЧОННУҢ ЧАҢГЫС ДЕМИНИҢ ХҮНҮНДЕ |

Свердловск күчүлүг Россия-биле кады

Свердловскуга Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүн байырлыг байдалга эрттирген. Хоорайның черчурт музейинге, Россияга болгаш ооң төөгүзүнде чугула болуушкуннарга чогуур чүүлдерни бээр дээш, чыглып келгеннер. Ол хүн хемчегге Свердловск округунуң баштыңы Андрей Сухачев, ооң оралакчылары болгаш Красноярск крайдан делегацияның удуртукчузу Сергей Протасов келген.

Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү дээрге бистиң төрээн чуртувус ниити үнелиг чүүлдерни үлежип турар кижилерни каттыштырып турарының дугайында чугаалап турар. Эп-найырал, быжыг туруш, эрес-дидим чорук дээрге ооң национал онзагайларының кол демдектери болуп турар.

"Хүндүлүг свердловчулар, коллегалар, бистиң байырлалывыста силерге байырым чедирип тур мен. Шынап-ла, күрүне байырлалдарының аразында онзагай черни, ылаңгыя биске, Донбасстың чурттакчыларынга, Чоннуң чаңгыс деминиң хүнү ээлеп турар. Чүге дээрге сырый каттыжып, демнежип алгаш, бистиң оруувуска таварышкан айыыл-халаптарга болгаш шаптараазыннарга удур туржуп турганывысты кымдан артык билир бис. Ам бистиң чанывыста акы-дуңмаларывыс – Красноярск край, Тыва болгаш Хакас республикаларның бары кончуг ужур-дузалыг. Ол дээрге боттарывының кижилерин кагбас улуг чуртта бис деп чүүлдү чугаалап турары ол. Россия чүс-чүс чылдар-биле өндүр чурт чораан-даа, ынчаар артар-даа ужурлуг. А бистиң сорулгавыс – бо чарышты бистиң чуртувус кезээде шакла ындыг өндүр артсын дээш, аныяк салгалга дамчыдары. Байырлал-биле шуптуңарга сеткилимниң ханызындан тайбыңны, чаагай чорукту, бүгү-ле экини күзедим!" – деп, Андрей Сухачев байырын чедирген.

Андрей Валерьевичиниң байыр чедириишкининге Амплуа аттыг театр студиязы улажып, "Россия улуг тиилелгелерни хөйү-биле билир" деп шүлүктү бараалгаткан.

Ол одуруглар ылаптыы-биле акы-дуңмалышкы өзүнүң чүс-чүс чылдарда күжүн, ол ышкаш бистиң чуртувустуң өзулуг ыдыктыг оруун көргүзүп турар.

Ооң соонда Красноярск крайга, Хакас болгаш Тыва республикаларга тураскааткан доктаамал ажылдап турар "Енисей Сибири" деп делгелге-биле таныштырган.

Хемчегниң төнчүзүнде Красноярск крайның Идринск суурдан келген бичии уруглар чуруктарының делгелгезин ажыткан. Ол чуруктарны Идринскиниң уругларның уран чүүл школазының өөреникчилери чураан. Ук делгелгени школаның башкызы Татьяна Егорова эгелээн.

Музейге 33 ажыл делгеттинген. Оларны гуаштан эгелээш, гелийлиг демир-ужүктер-биле аңгы-аңгы кылдыр чураан. Ынчалза-даа эң-не кол чүүл – олар шупту төрээн черинге ынакшыл болгаш тайбыңның дугайында.

/ Бистиң корр.

Чуруктарны интернеттен алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнүнүң хүлээлгезин соксадырының дугайында

2023 чылдың ноябрь 3 № 55/241-8 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» № 67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүң 8-ки пунктузунуң «г» иштики пунктузунда көрдүнген байдалдарның болу бергени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнү Хертек Аяс Александровичиниң, ооң өлгени-биле холбаштыр кежигүн хүлээлгезин соксадыр, комиссияның составынга «Россия Федерациязының Казактар партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырының саналы-биле томуйлаттырган.

2. Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.

3. «Россия Федерациязының Казактар партиязы» политикиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырының.

4. Ук доктаал-биле бадылаан хуусаа иштинде «Россия Федерациязының Казактар партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырынга Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналды киирерин саналдаар.

5. Ук доктаалды Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязы болгаш «Россия Федерациязының Казактар партиязы» политикиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырынче чорудар.

6. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың ноябрь 3- те үнген № 55/241-8 доктаалынга капсырылга

Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бүрүн эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээриниң дугайында медээ дыңнадыышкын

Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүн хүлээлгезин соксатканы-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат мандаттарының хуваалдазынга кандидаттарының даңзызын депшиткен политиктиг партияларга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, Өвүр кожууннуң Төлээлекчилер хуралынга, чурттап, ажылдап, албан эрттирип, өөренип турар чериниң талазы-биле соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн (бадылаар эргелиг бир кежигүнүн) томуйлаарынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээрин дыңнадып турар.

Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадыышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың ноябрь 29-ка чедир хүлээп алыр.

Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп турар адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны киирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген №111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээр, округтуң болгаш участок соңгулда комиссияларын тургузарының чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп, бадылап каан № 2 капсырылгада даңзы ёзугаар документилерни көргүзери чугула.

Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2023 чылдың ноябрь 3 № 55/242-8 Кызыл хоорай

Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү Серекова Айсуу Алексеевнаның билдириишкининге даянып, «Россия Федерациязының хамаатыларының бадылаар эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» № 67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүң 6-гы пунктузунуң «а» иштики пунктузу база 11-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Россияның юристер ассоциациязы» ниити-российжи хөй-ниити организациязының Тыва Республикада регионалдыг салбырының саналы-биле комиссияның составынга томуйлаттырган Серекова Айсуу Алексеевнаны Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүн хүлээлгезинден хостаар.

2. Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.

3. Ук доктаалды Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың ноябрь 3-те үнген № 55/242-8 доктаалынга капсырылга

Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкын

Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн хүлээлгезинден хостааны-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат мандаттарының хуваалдазынга кандидаттарының даңзызын депшиттирген политиктиг партияларга, хөй-ниити организацияларынга, Бай-Тайга кожууннуң Төлээлекчилер хуралынга, чурттап, ажылдап, албан эрттирип, өөренип турар чериниң талазы-биле соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн (бадылаар эргелиг бир кежигүнүн) томуйлаарынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээрин дыңнадып турар.

Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадыышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың ноябрь 27-ге чедир хүлээп алыр.

Бай-Тайга кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп турар адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны киирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген № 111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээр, округтуң болгаш участок соңгулда комиссияларын тургузарының чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп, бадылап каан № 2 капсырылгада даңзы ёзугаар документилерни көргүзери чугула.

Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2023 чылдың ноябрь 3 № 55/243-8 Кызыл хоорай

Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү Салчак Станислав Сергеевичиниң билдириишкинин сайгарып көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эрге-ажыктарының болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүң 6-гы пунктузунуң «а» иштики пунктузу база 11-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «РОССИЯНЫҢ ПАТРИОТТАРЫ» политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырының саналы-биле комиссияның составынга томуйлаттырган Салчак Станислав Сергеевичини Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң хүлээлгезинден хостаар.

2. Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.

3. Ук доктаалды Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың ноябрь 3-те үнген № 55/243-8 доктаалынга капсырылга

Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкын

Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн хүлээлгезинден хостааны-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат мандаттарының хуваалдазынга кандидаттарының даңзызын депшиттирген политиктиг партияларга, хөй-ниити организацияларынга, Сүт-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралынга, чурттап, ажылдап, албан эрттирип, өөренип турар чериниң талазы-биле соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн (бадылаар эргелиг бир кежигүнүн) томуйлаарынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээрин дыңнадып турар.

Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадыышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың ноябрь 27-ге чедир хүлээп алыр.

Сүт-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп турар адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны киирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген №111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээр, округтуң болгаш участок соңгулда комиссияларын тургузарының чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп, бадылап каан №2 капсырылгада даңзы ёзугаар документилерни көргүзери чугула.

Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2023 чылдың ноябрь 3 № 55/244-8 Кызыл хоорай

Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү Олет Буян Аркадьевичиниң билдириишкинин сайгарып көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эрге-ажыктарының болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүң 6-гы пунктузунуң «а» иштики пунктузу база 11-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Чурттап турар черинде соңгукчулар хуралының саналы-биле комиссияның составынга томуйлаттырган Олет Буян Аркадьевичиниң Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүн хүлээлгезинден хостаар.

2. Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.

3. Ук доктаалды Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың ноябрь 3-те үнген № 55/244-8 доктаалынга капсырылга

Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкын

Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостааны-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат мандаттарының хуваалдазынга кандидаттарының даңзызын депшиттирген политиктиг партияларга, хөй-ниити организацияларынга, Тес-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралынга, чурттап, ажылдап, албан эрттирип, өөренип турар чериниң талазы-биле соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн (бадылаар эргелиг бир кежигүнүн) томуйлаарынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээрин дыңнадып турар.

Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадыышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың ноябрь 27-ге чедир хүлээп алыр.

Тес-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп турар адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны киирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген №111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээр, округтуң болгаш участок соңгулда комиссияларын тургузарының чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп, бадылап каан №2 капсырылгада даңзы ёзугаар документилерни көргүзери чугула.

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2023 чылдың ноябрь 3, Кызыл хоорай, № 55/245-8

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг даргазы Даргый-оол Марина Бежен-ооловнаның билдириишкининге даянып, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эрге-ажыктарының болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» № 67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 28-ки чүүлүнүң 7 биле 13-кү пунктулары, 29-ку чүүлүнүң 6-гы пунктузунуң «а» иштики пунктузу база 11-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Даргый-оол Марина Бежен-ооловнаны Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалындан хостаар.

2. «ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» Бүгү-российжи политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырының саналы-биле комиссияның составынга томуйлаттырган Даргый-оол Марина Бежен-ооловнаны Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүн хүлээлгезинден хостаар.

3. Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бүрүн эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.

4. «ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» Бүгү-российжи политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырынга Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналды ук доктаалдың бадылаан хуусаазында киирерин сүмелээр.

5. Ук доктаалды Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязы биле ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» Бүгү-российжи политиктиг партияның Тываның регионалдыг салбырынче чорудар.

6. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың ноябрь 3-те үнген № 55/245-8 доктаалынга капсырылга

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкын

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн хүлээлгезинден хостааны-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат мандаттарының хуваалдазынга кандидаттарының даңзызын депшиттирген политиктиг партияларга, хөй-ниити организацияларынга, Тожу кожууннуң Төлээлекчилер хуралынга, чурттап, ажылдап, албан эрттирип, өөренип турар чериниң талазы-биле соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн (бадылаар эргелиг бир кежигүнүн) томуйлаарынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээрин дыңнадып турар.

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадыышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың ноябрь 27-ге чедир хүлээп алыр.

Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп турар адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны киирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген №111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээр, округтуң болгаш участок соңгулда комиссияларын тургузарының чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп, бадылап каан №2 капсырылгада даңзы ёзугаар документилерни көргүзери чугула.

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2023 чылдың ноябрь 3 № 55/246-8 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүну Доржу Валентина Чигжитовнаның билдириишкининге даянып, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эрге-ажыктарының болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» № 67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүң 6-гы пунктузунуң «а» иштики пунктузу база 11-ги пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Чурттап турар черинде соңгукчулар хуралының саналы-биле комиссияның составынга томуйлаттырган Доржу Валентина Чигжитовнаны Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүн хүлээлгезинден хостаар.

2. Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.

3. Ук доктаалды Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынче чорудар.

4. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарынга парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзузунуң сайтызынга чарлап салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың ноябрь 3-те үнген № 55/246-8 доктаалынга капсырылга

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга бадылаар эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээриниң дугайында медээ дыңнадыышкын

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүн хүлээлгезинден хостааны-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутат мандаттарының хуваалдазынга кандидаттарының даңзызын депшиттирген политиктиг партияларга, хөй-ниити организацияларынга, Чаа-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралынга, чурттап, ажылдап, албан эрттирип, өөренип турар чериниң талазы-биле соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн (бадылаар эргелиг бир кежигүнүн) томуйлаарынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээрин дыңнадып турар.

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадыышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың ноябрь 27-ге чедир хүлээп алыр.

Чаа-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп турар адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатура талазы-биле саналдарны киирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген №111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээр, округтуң болгаш участок соңгулда комиссияларын тургузарының чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп, бадылап каан № 2 капсырылгада даңзы ёзугаар документилерни көргүзери чугула.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Чедип алганы күш-ажылчы чедиишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты**

«Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң Саң-хөө эргелелиниң иштики саң-хөө контролюнуң кол специализи Лидия Юрьевна ХОМУШКУГА,

хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты**

Тыва Республиканың Кызыл хоорайының хыналда-санаашкын инспектору Аида Севеновна КАНДАНГА,

өөредилге адырында ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты**

«Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң Хайыракан суурнуң ниити өөредилге ортумак школазы муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң математика башкызы Лидия Хирлий-ооловна ТОПЧАГА,

культура болгаш уран чүүл адырында хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты**

Чеди-Хөл кожууннуң муниципал бюджеттиг культура албан чери «Таңды-Уула» кожууннуң Культура бажыңының фольклор талазы-биле специализи Эльвира Тыртык-Караевна КЫРГЫСКА,

«Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууну» муниципалдыг районнуң Шагаан-Арыг хоорайының муниципал бюджеттиг немелде өөредилге албан чери «Ургларның уран чүүл школазының» директорунга, чурулга уран чүүлүнүң башкызы Надежда Владимировна КЫРГЫСКА,

культура болгаш уран чүүл адырында ачы-хавыязы база ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты**

«Саян» Тываның национал хөгжүм болгаш танцы-сам театры» күрүне бюджеттиг албан чериниң ыраажы артизи Мөнге Алексеевич МОНГУШКА,

Бедик профессионализми болгаш суд-шүүгү органнарынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты**

Тыва Республиканың Кызыл хоорайының № 1 суд участогунуң эпчиттиригле судьязы Роман Чадыгбаевич ИНМИИГЕ тыпсыр.

хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдаалы дээш **«Тыва Республиканың мурнунга ачы-хавыязы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле**

Тыва Республикада Федералдыг суд приставтарының албанының тускай сорулгалыг салбырының даргазынга, улуг суд приставынга, иштики албанның улуг лейтенантызы Батый Юрьевич ХЕРТЕККЕ,

чурулга уран чүүлүнүң бедик уран-чечен чогаадыкчы ажылдарын кылырынга үлүг-хуузун кииргени, хөй чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазы дээш **«Тыва Республиканың мурнунга ачы-хавыязы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле**

«Россияның Чурукчулар эвилели» Бүгү-российжи уран чогаадыкчы хөй-ниити организациязының Тываның регионалдыг салбыры «Тыва Республиканың Чурукчулар эвилелиниң» графика чурукчузу Тимофей Кузьмич ОГНЕВКЕ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2023 чылдың октябрь 18
№ 332

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың ноябрь 8 | №85 (19716)
ШЫН

ДЕЛГЕЛГЕ

Тываже аян-чорук путевказын ойнап ап болур

НОЯБРЬ 4 – ЧОННУҢ ЧАҢГЫС ДЕМИНИҢ ХҮНҮНДЕ МОСКВАГА "РОССИЯ" ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ ДЕЛГЕЛГЕ-ШУУЛГАН АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН.

Чоннуң ажыл-агыйының чедиишкиннерин чыып делгээн черде (ВДНХ-га) ол хүн чон хөй чыылган. 131 экспозицияны чурттуң 89 региону чыылганнарга таныштырып көргүскен. Делгелге ноябрь 4-тен 2024 чылдың апрель 12-ге чедир уламчылаар, хүннүң-не 500 ажыг экскурсияларны чорудуп турар.

Бо делегей чергелиг делгелгеге бистиң Тываның киржилгези көскү черни ээлээнин интернет четкизинде хөй улус магадап бижип турар. Азий диптиң төвүнде республиканың национал ёзу-чаңчылдарын, культуразын, ук-төөгүзүнүң дугайында Б залдың 75 дугаар павильонунда Тыва Республиканың стендизинде делгээн чүүлдери, таныштырылгазы хөйнүң кичээнгейин хаара тудткан.

Россияның Президентизиниң Администрациязының удуртукчузунуң бирги оралакчызы Сергей Кириенко шуулганга белеткелин хынавышаан, бистиң республиканың стендизин бедиибиле үнелээн кижилериниң бирээзи болганын Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн: "Ол Тываның ховар, тускайын, ооң культуразы болгаш ёзу-чаңчылдары кадагалаттынган чедиишкиннерин онзалап демдеглээн. Ону Тываның улустуң артизи Эдуард Ондарның ойнап күүсеткени скиф үезиниң дириг хааны уткуп алган. Сергей Владиленовичиге бедик үнелели дээш өөрүп четтирдим" – дээш, Москвада чаңгыс чер чурттугларын "Россия" делгелге-шуулганны көөрүнче ол чалаан.

Оон аңгыда, делгелгениң ажыдыышкынында Тывазын деткиири-биле чоокта чаа НТВ-ге "Ты – супер!" теле-төлевилелге тиилекчи болган Денберел Ооржак келген. Тываның В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының артизи Мерген Хомушкунуң хамның күүселдезинде көргүскен алгыштарын аалчылар дыка сонуургаан. Ол ышкаш Тываның чараш бойдус чурумалын, төөгүлүг онза солун черлерин көргүскен VR-фильмден делгелгени сонуургап келген кижи бүрүзү Тыва деп чурттуң кайгамчык чаражын оон көрүп, билип алган.

> "Тываның делгезин магадап көрдүм. Дыка-ла улуг ажылды кылып чоруткан-дыр. Ону сонуургап келген кижи бүрүзүнге Тываның бүгү күжүн билиндириптер кылдыр экспозицияларны чыып делгээни тергиин-дир.

Оон-даа сонуургаңчыг чүүл – делгелгениң аалчылары Тывада Хааннар шынаазынга чурттап чораан ада-өгбелеривис, скиф хаан болгаш кадынның алдындан кылган хевиниң хоолгазын дүжүрүп дарааң хепти кедип, фото-чурукка тырттырып алыр аргалыг болган.

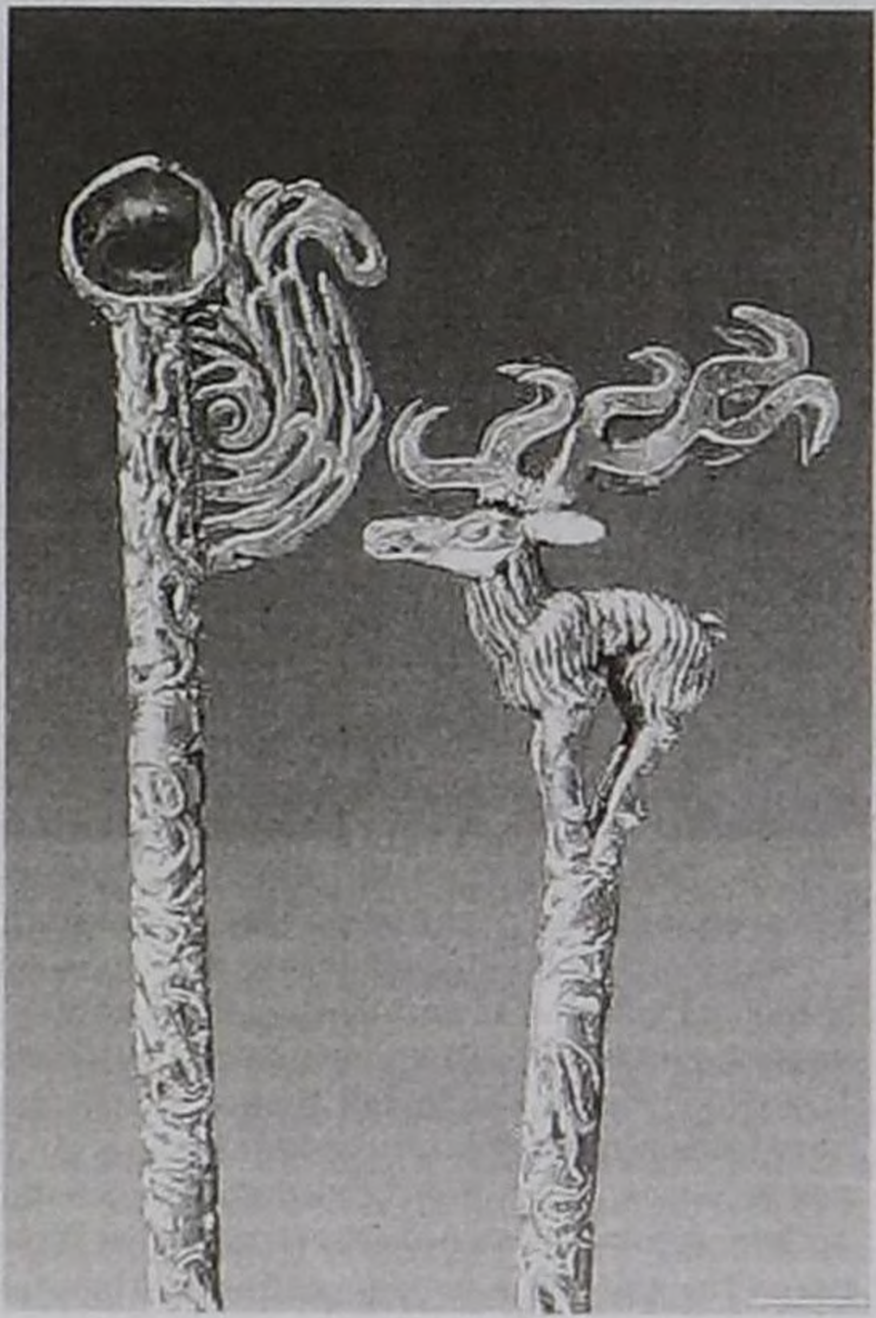

"Россия" бүгү-делегей чергелиг делгелге-шуулганда Тываның делгээн стендизин Алтай край биле Иркутск облазының культура сайыттары кээп көргеш, магадап хамнаанын коллегазы ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжитке чугаалап турганнар.

"Үш хонук дургузунда делгелгени сонуургап көргеш, Тываның делгелгезин магадап көрдүм. Дыка-ла улуг ажылды кылып чоруткан-дыр. Ону сонуургап келген кижи бүрүзүнге Тываның бүгү күжүн билиндириптер кылдыр экспозицияларны чыып делгээни тергиин-дир. Бистиң Иркутск облазының делгелгезин кээп көөрүнче база чаладым"– деп, Иркутск облазының культура сайыды Олеся Полунина чугаалаан. Алтай крайның культура сайыды Елена Безрукова Тываның делгелгезинден сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннүг сонуургааның база дамчыткан: "Тыва Республика боттарының национал ёзу-чаңчылдарын болгаш онзагай бүдүжүн кайгамчык тускайы-биле делгелгеде көргүзүп турар-дыр. Тываның делгелге-экспозициязынга чеде бергеш, тыва национал хөгжүм херекселдериниң аразында онза черни ээлээн Игилге мастер-класска күзелдиим-биле киржир аргалыг болдум".

"Россия" делегей чергелиг делгелге-шуулганда киржип турар регион бүрүзүнге тускай допчу таныштырылга кылыр хүнну аңгылаан. Тыва Республикага ноябрь 21-ниң хүнү таварышкан. "Сибирьниң регионнарының каттышкан программазы-биле ноябрь 21-де Регион хүнүнге тураскаадып дендии хөй солун чүүлдерни белеткеп тур бис" – деп, Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн.

> "Россия" делегей чергелиг делгелге-шуулганда киржип турар регион бүрүзүнге тускай допчу таныштырылга кылыр хүнну аңгылаан. Тыва Республикага ноябрь 21-ниң хүнү таварышкан. "Сибирьниң регионнарының каттышкан программазы-биле ноябрь 21-де Регион хүнүнге тураскаадып дендии хөй солун чүүлдерни белеткеп тур бис».

Ол хүн Тыва-биле чоок таныжып алыксаан чонга хары угда аңгы-аңгы шөлчүгештерге – кудумчуда кол сценага, культурлуг төлевилелдер девискээринге, Культура бажыңынга, Кино музейинге хемчеглер болуру манаттынып турар. Аалчылар "Там, где рождается Енисей" деп концерт программазындан аңгыда, "Көшкүн чоннуң октаргайы" деп фольклор бөлүктерниң чыынды программазы база "Голос. Дети", "Юная звезда", "Новая звезда", "Синяя птица", "Ты – супер!" Бүгү-россия чергелиг ырлаарынга салымчаяаннгыларны деткээн төлевилелдерниң тиилекчилери аныяк сылдыстарывыс Денберел Ооржак, Ай-кыс Кыргыс, Ай-Херел Шулуунуң киржилгези-биле солун концерт база болур. Оон аңгыда Тываның стендизин сонуургап келген аалчылар тыва национал чаңчыл ёзугаар куда ёзулалын болгаш "Хааннар шынаазының эртинези" деп скиф алдыннарының экспонаттарын база көөр аргалыг болур.

База бир солун чүүл – "Тыва инкогнито" деп аян-чорук кылырының таныштырылгазын база кылыр. Ол таныштырылга үезинде Тываже аян-чорукчуларны хаара туткан республиканың онза солун черлеринче маршруттар дугайында допчу медээлерден аңгыда, тыва национал кухняның дегустациязын аалчыларга бараалгадыр. Бир эвес хөөмей-сыгыт сонуургаар, ону өөренип алыксаан улуска Тываның алдар-аттыг хөөмейжилери, "Грэмми" шаңналының эдилекчизи "Алаш" ансамбль оларга ойнап, көргүзүп бээр. Аңаа-ла ийи кижиге Тываже аян-чорук кылыр путевканы ойнадыр. Ол путевканы ойнап алган улус Тываның кожууннарының болгаш Кызыл хоорайның 24 онза солун черинге чедер аргалыг болур.

/ **Бистиң корр.**

Чуруктарны интернеттен алган.

НОЯБРЬ 10 – ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР ОРГАННАРЫНЫҢ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ХҮНҮ

Эрес-дидим, харыысалгалыг кижилер

Тывага иштики херектер органнары Тыва Арат Республика үезинде тургустунган. Иштики херектер яамызын тургузар дугайында доктаалды ТАР-ның чазаа 1922 чылдың март 16-да хүлээп алган.

1917 чылда октябрь революциязы Россияга хааныг эрге-чагырганы дүжүрген соонда, совет эрге-чагырга база ындыг күш херек апарган. Ынчангаш улусчу милицияны тургузар дугайында шиитпирни совет эрге-чагырга ноябрь 10-да хүлээп алган. Совет милицияның хүнүн 1962 чылда доктаадып тургузарда, чогум-на ноябрь 10-ну шилип алган. Иштики херектер органнарының ажылдакчызының хүнүн ноябрь 10-да Совет Эвилелинге-даа, амгы Россияга-даа демдеглеп эрттирип келген.

Тывага иштики херектер органнары Тыва Арат Республика үезинде тургустунган. Иштики херектер яамызын тургузар дугайында доктаалды ТАР-ның чазаа 1922 чылдың март 16-да хүлээп алган.

Иштики херектер органнарынга эрес-дидим, ханы эртем-билиглиг, харыысалгалыг кижилер ажылдап шыдаар. Тываның иштики херектер органнарының хоочуннарының сактыышкыннарын парладывыс.

КАНДЫГ-ДАА ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ҮЕЗИНДЕ НИИТИЛЕЛДЕ КОРУМ-ЧУРУМНУ КАМГАЛААР КҮШ ЧЕРЛЕ ХЕРЕК.

"Шын" солуннуң ачызында

Ынчан улус дыка солун чагыдар боор чүве, ылаңгыя «Шын» солунну көдээ ажылагый ажылдакчылары дыка чагыдып ап турган. Солуннуң баштайгы арынының үстүнге малчыннарның ат-сывын, чок болза турлаан бижип каарга, суг сөөртүр машина чолаачылары азы бригадирлер оларны малчын аалдарга албан чедирер.

Бир кыжын ынчангы Таңды районнуң Каък суурда Ч. Сергейниң (хөөкүй ам бистиң аравыста чок) кажаазындан ок-бооолуг дүне аъттарын оорлаар деп турда, малчын үнүп келгеш, оорларны сагындырып алгыраргa, боо-биле будунче балыглааш, дезипкеннер.

Ол херекти истээри-биле, Таңды районнуң иштики херектер килдизи биле ОБХСС-тиң (социалистиг өнчүнү оорлаар чорук-биле демисел килдизи) оперативтиг төлээзинден бөлүктү тургускаш, байдалды тайылбырлааш, чоруткан.

Малчынның кыштаанга чеде бергеш, дораан кем-херек болган черни истеп көөрүвүске, оорларның аткан дүүрге боозунуң холазының солун саазынындан кылган бөөшкүнүнүң артынчызы чыдыр. Ында бир кижиниң адының эге үжүү арткан. Каъктың чоогунда Ак-Тал, Элегес суурлардан оорлар кээп болур дээш, ийи аът истерин дилеп эгеледивис. Ынчан хар чаа чагган болгаш, истер дыка эки көскү. Ак-Тал уунче аъттар истери чок. Малчынның кыштаанын дужунда дагдан бадып келген ийи аът изин тып алдывыс. Чогум кем-херек болган черден дедир чораан оорларның аъттарының истерин чидирип алган бис. Аъттарының истерин будап каапкан болганнар. Элегес суурже машина оруунга кирип алдывыс. Балыглаткан малчынны база олуртуп алган болгай бис.

Байысаакчывыс: «Солунда бижип каан үжүк бо малчынның адының эге үжүү-биле дөмей, ынаар кирипкеш, көрээлиңер» – дээрге, оруктан ырак эвесте кыштагда малчынның бажыңынче кире бердивис. Ашак-кадай иелээ олурлар.

ОБХСС ажылдакчызы эживис кирип келген дораан малчындан айтырган.

— Чүге Каъкта кадарчы Ч. Сергейниң бооладың?

Малчынның столунуң кырында «Шын» солунну көөрүмге, бир арынын ора соп каан болду.

Малчын:

— Ашак кижи канчап кожамны боолай бээр кижи мен — деп харыылады.

Ынчангаш эп-чөвү-биле чугааладывывыс:

— Дүне Каъкта малчынның кыштаандан ийи аъттыг билдинмес улус ооң аъттарын оорлап турда, малчын үнүп кээрге, боолааш, дезипкен-нер-дир. Изи силерниң кыштаанарже кирген, боо аткан черден солун артынчызын тып алдывыс, ында сээң адыңны бижип каан.

Малчын элдепсиниp:

— Дүүн Элегестен ийи аъттыг оол келди. Каъктан аңнаарывыс ол дээш, боонуң холаларын октааш, мээң солунумнуң саазыны-биле бөөшкүннеп алгаш, чоруй бардылар. Даңгаар эртен келгеш, боозун бажыңның чадазының адаанда суп кагдылар — деп харыылады.

Шак ынчалдыр херекти истеп тыптывыс, оорлар Элегес суурдан туттурганнар.

Хову-Аксынга бир кижиниң инээн оорлааш, суур кыдыынга соккан болган. Оорларның бирээзи албаннааш, солунну ора соккаш, ону ажыглааш, октапкан болган. Саазында бажыңның адрезин бижип каан боорга, ол адреске чеде бердивис. Хынап көөрүвүске, соодукчузун долдур эът суп каан. Ол херек база солун ачызында илереттинген.

/ **С.Т. ОЮН,**
милицияның курлавырда полковниги.

Кады хөөрежип олура

Шуурмак суур чурттуг Н деп орус кижи чап-чаа «Нива» деп автомашина садып алгаш, «чугган». Эзирии улгаткаш, удуп калган. Миннип кээрге, боду орук кыдыында чыдар, машиназы чок болган. Ол дугайын милицияга дыңнаткаш, каразыыр кижизин чугаалаан. Ол дораан эгелээн истелгениң түңнели чок болган.

Иштики херектер килдизиниң удуртулгазы-биле сүмелешкеш, кожа районга сургакчылап чеде бердим. Бажыңнарның бирээзинде кижилер чыылган, эзириктер-ле хөй. Оларның аразында ээзиртир арага ижип алган бир «хөглүгбей» хөөреп олура, читкен машинага хамаарылгалыг бир чүве чулчура каапканын дыңнай тыртып алдым. Ол чулчураан кижи-биле каш хонук кады «хөөрежип каап» ажылдааным түңнелинде, чүвениң ужуру ыяк билдинип келген. Оперативтиг бөлүк-биле улаштыр ажылдааш, ховуда ээн кыштага келдивис. Дилеп турганывыс «Ниваны» черде хандыр хөөп каан болган.

/ **Владимир СОЯН,**
юстицияның халажылгада майору.

Кызыгааржы Ковешников

1980 чылдарның төнчүзү. Бир-ле хүн Хөнделең суурнуң көдээ совет чоогунда өлүг кижи мөчүзү тывылган деп дыңнадыг келген. Оперативтиг бөлүк ол-ла дораан Хөнделеңче үнүпкен. КАИ инспектору Анатолий Петрович Ковешников машинаны башкарып чораан. Суурга чеде бээривиске, аңаа турган улус дораан-на каразыттырып турар кижи Хөнделеңниң Алдыы, Үстүү ховуларже углай аъттаныпкан деп биске чугаалай бердилер.

Дораан-на ол кижиниң соонче углай чоруптувус. Аъдының изи илдең, Ортаа-Ховуже углаан болду. Элээн истеп чоруп олурувуста, аъттыг кижиниң бараанын бо көстүп келди, аъды могап турупкан хевирлиг, арай деп-ле илгип чоруур. Бисти эскерип кааш, аъдын шаварга, шоолуг маңнай албас боорга, дагны өрү чоруптy. Аъды шуут туруптарга, боду дүже халааш, улаштыр чадаг маңнапты. «Тур!» деп алгырып-кышкырарывыска-даа хоржок, сагындырып боо адарывыска-даа турбас, дагны ажа халып чоруй барды. Соондан сүрүп, даг кырынга үнүп кээривиске, чүү-даа көзүлбес, ол киживистиң кайнаар халып чоруй барганы билдинмес.

Ынчан А.П. Ковешников, менден улуг назылыг хирезинде, черле бистен чыда калбас, маңнап-ла олурар. Чүү кончуг мындыг шыдамык кижил деп бодап кагдым. Мен малчын кижи оглу болгаш, тайга-таскыл черлерге чоруп чаңчыкканым черле кончуг...

Дагның шыпшык бажынче үнүп келгеш, харааpывыска, Алаш хем бо көстүп келди. Туран-биле ыңай-бээр көрзүнеривиске, дескен кижи көзүлбес, ооң кайда барганы билдинмес. Аңаа бичии хараттынып оргаш, дагны куду хемче углай бадыптывыс. Канчангаш-ла, караам уу-биле көрүптеримге, киживис сирт кырында бо олур. Тура дүштүвүс. Ол-ла дораан дугуржупкаш, кедеңгирлеп чорааш, артындан келгеш, олурган кижини хенертен барып сегирип алдывыс. Холунда улуг бижектиг, кижи амы-тынынга четкен кем-херек үүлгедикчизин ынчаар туткан бис.

Чүү кончуг шыдамык кижи сен деп Ковешниковтан айтырарымга, кызыгаар шериинге шериг хүлээлгезин эрттирген болду.

/ **Алексей ХОМУШКУ,**
милицияның халажылгада подполковниги.

/ **Арынны Ш. МОНГУШ**
белеткээн.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың ноябрь 8 | № 85 (19716)
ШЫН

Шүлүкчүнү илереттим

Иштики херектерниң хоочуну, милицияның курлавырда майору Кызыл-оол Саяның 2001 чылда «Хем-Белдири» солуннуң үндүрүглеринге парладып турганы шүлүктерин номчааш, «бо кижиде, шүлүк бижиир салым-чаяан бар-дыр» деп түңнелге келген мен. Шагдааның дүн-хүн, амыр-дыш чок айыылдыг, берге ажылын шыдажып эрткен милицияның кадржаан офицери шүлүктер бижип эгелээнинге база өөрүп турдум.

Хоочун өңнүүмнүң «часкы» шүлүктери сагыш-сеткилимни көдүрүп, ыракта эрте берген анияк-чалыы үемче хая көрнүрүнче мени албададапты. Ол шүлүктеринге кижилерни хөлүн эрттир хөөредип, алгап-йөрээвээн. Чүге дизе ол шагдаа ажылдакчызы чораан болгаш, амыдыралдың эки-багын билир. Бир эвес чон бо дүне дүвүрел чок тамчыктыг удаан болза, шагдаа кижиниң ажылы оон үнелеттинер деп ол билир турган. Шүлүк база ындыг, эки бижиттинген шүлүктү чон үнелей бээр, харындаа ол ыры-даа апаар.

Кызыл-оол Белековичиниң бижээн шүлүктери демдеглел дептеринде «чалгаа часкан» одуруглар база эвес. Ол эрткен үени, бүтпээн күзелдерин түңней бодаан сагыш-сеткилиниң илерээшкини-дир. Ынчангаш Кызыл-оол Саяның шүлүктери келир үеде тыва шүлүк чогаалынга төлептиг черни ээлээр дээрзинге бүзүрээр мен. Өңнүүм Кызыл-оол Саяның бижээн шүлүктериниң бирээзин «Шын» солунга парладыры-биле бараалгаттым.

КЫМНЫ КЫМ ДЭЭР – БОДУҢАР-ЛА БОЛГААҢАРАМ...

Шагдаа кижи үүлези берге-ле ийин,
Чаңгыс сөстен, частырыгдан хайтап болур.
Даргаларже чыпшык улус чүгээр чораан,
Дайнам-даа бол кежикти ап, өрү депшиир.
Боттуң үзел-бодалы дээш тутчу бээрге,
Богда өршээ! Дарга кижи шынныг артар.
Маргыжарга, хатка удур ичелээн дег,
Мага-ботче «чаштанчылар» дедир келир.
Улуг дарга, начальникти хорагайлаан
Угаан-кут чок бердингеннер кайы көвей:
«Ийе, дарга! Чаа, дарга! Билдим, дарга!».
Ии, дадай, кускум келир, чаржынчыг-даа.
Ажыл кылбас, шак-даа үспес, элең-халаң
Аай-дедир ээртинип тура хүнзээр,
Шагы кээрге, чанып барып дыштанып аар,
Шалың алырда, база ындыг, өйүнде кээр.
Даргаларга чыпшылаңнап чоруур болгаш,
Даады-ла үе-шаанда сылдыс алыр.
Байырлалдар санында-ла шаңнаттырар,
Барбос ышкаш, «ийи буттаан» чашпаалар бар.
Хүлээлгезин, хүреш ышкаш, ачыр-дачыр
Хүнден хүнче кылып чоруур эрес эрлер.
Чөпшүл эвес, билии-биле кылыр болгаш,
Чөрүлдээге таваржып-даа чоруурлар-дыр.
Хурал боорга, кымны мурнай тура халааш,
Хупчуңнадыр бажын чайып, шууган-шууган,
«Даргавыстың саналынга каттыштым» – дээр,
Даглыг черде чаңгы ышкаш кижилер бар.
Дүржок кижи хөделген деп медээ кээрге,
Дүлгүүр азы бөргүн дилеп «саадап» каар,
Тудуп эккеп, оожургадып алган турда,
Тура халып көскенгилээр «маадырлар» бар.
Кедег кылып, кежээ-дүне кады баарга,
Кээргенчиг, сири-кавы шыпыраңнаар,
Хуралдарга чараш сөстүг дидим чүрээ
Куду үнүп, соонга кээр кортуктар бар.
Хөй-ле кижи аажы-чаңын көрген болгаш,
Хөөретпедим, эскергеним бижип кагдым.
Кымны кым дээр – бодуңар-ла болгааңарам,
Кырым сынар, кижи ады адавас мен.

/ **Кызыл-оол СААЯ.**

АМ ӨҢНҮҮМГЕ КАШ ОДУРУГЛАР

Хөөкүй өңнүүм, шүлүктерим
Хожудаан деп бодай бербе.
Чогуш-содаа чарар дээштиң,
Чогаал бижиир чай чок чордум.
Чежеге дээр ажылдаар бис.
Чевег бисти манааже бе?
Курлавырже халашкаштың,
Куду көргеш, базыптывыс.
Хирлиг-чуттуг шагдаа ажыл,
Ханныг бижек кылаңнаажы,
Сергевестээн алгыш-кырыш,
Соовуста артып калды.
Даамчыргай дыштанылга,
Тайбың ажыл чалгааранчыг.
Дүмбей дүнну халас ытпа,
Дүнелерде шүлүүң бижи.
Дүжүн көргеш, одунган чон,
Даарта ону номчуй бээрлер.

/ **Шулуу КАРА-САЛ, ИХЯ-ның хоочуну.**

Виктор Ондар:

“Керээ алдар-аттыг күүсеттинген”

/ Виктор Ондар.

Октябрь 23-те Тыва Республиканың шериг комиссариадынга шеригже келдирткен оолдарның чыскаалының мурнунга чугула российжи дайынчы шаңналдарның бирээзи – Жуковтуң медалын халажылгада биче сержант Виктор Ондарга байырлыг байдалга тывыскан.

Сүт-Хөл кожууннуң Бора-Тайга суур чурттуг Виктор Юрьевич Ондар 2016 чылда Тываның күрүне университедин чедиишкинниг дооскаш, келдиртилге езугаар шериг албан-хүлээлгезин эртер деп шиитпирлеп алган. Шериг хүлээлгезин Челябинск обласка эрттирген, аңаа ол хайгыылчы-чолаачының шериг уран чүүлүн шиңгээдип алган.

Халашкан соонда аныяк оол хамааты мергежили-биле ажылга тургустунуп алырын бодаан, ынчалза-даа ийи чыл эрткенде, шериг албан-хүлээлгеже эглип келир деп шиитпирлээн. Бо удаада керээ үндезининге.

Шериг мергежилин өөренип көргеш, Викторну чолаачы-гранатометчунуң албан-дужаалынга томуйлаан. Керээзиниң үезинде сонуургак дайынчы миномет болгаш пулемёттан боолаарын шиңгээдип алган. Тускай шериг операциязын чарлапканда, ол шиңгээдип алган мергежилдери биче сержантыга аажок дузалаан.

Баштайгы шыңгыы тулчуушкун Виктор Ондарга Украинаның Чернигов облазынга болган, ынчан россий коллона баш буруңгааргы кедегге таварышкан. Аар куяктыг техниканы эрттирипкеш, дайзын хандырылганың чиик куяктыг техниказын чылча шавар деп бодаан. Ынчалза-даа дайзынның күзели боттанмайн барган, российжи шериглер шыырак удурланыышкынны көргүскен. Бир шак үргүлчүлелдиг тулчуушкуннуң түңнелинде, бистиң шериглер шыырак белеткелдиг бажы каткан украин шериглерни узуткааш, тос дайзынны тудуп алганнар.

Ооң соонда Викторнуң дайынчы намдары Северодонецкиден Кызыл Лиманга чедир уламчылаан, аңаа гранатометчу-чолаачы бодунуң чиңгине шериг мергежилинге шылгарап, балыглаткан эш-өөрүн дайын шөлүнден көжүржүп, миномёт-биле дайзынның шавар халдаашкынын кезе шапкан.

Чүгле чиик бертиниишкиннерни санаваска, изиг-изиг тулчуушкуннарның үезинде Виктор чаңгыс-даа балыгланмаан.

Шериг керээзиниң хуусаазы доозулган соонда, Виктор Юрьевич төрээн чуртунче эглип кээп, Кызыл хоорайның бир школазында дооскан эртеми-биле ажылдап турар.

| Z-ТИҢ МААДЫРЛАРЫ |

Эрес-дидим, маадырлыг чоруу дээш

/ Буян Оюн.

Чепсектиг күштерге шериг хүлээлгезин төлептиг эрттиргеш, халажылгаже үнген дайынчыларны российжи армияга шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле келдирткен оолдарны шериг кезектеринче үдеп чорудуптарының ёзулалынче республиканың шериг комиссариады чалаары чаңчыл апарган. Ындыг ёзулалдарның бирээзинче тускай шериг операцияның киржикчизи Буян Оюнну чалааш, “Эрес-дидими дээш” медальды республиканың шериг комиссары дайынчыга тывыскан.

“Эрес-дидими дээш” медаль Совет Эвилелиниң үезинде-даа, Россия Федерациязының амгы-даа үезинде чүгле солдаттарга тыпсыр эң дээди, хүндүткелдиг шаңнал. Бо медальды дайынчыга тулчуушкун үезинде азы дайынчы даалгаларны күүседирде, амы-хууда эрес-дидим маадырлыг чоруу дээш тыпсыр. Совет Эвилели буступ дүжүп, Россияга социал-экономиктиг сандараашкын үезинде шериг орденнерни, медальдарны рыноктарга садып турда, солдаттарның ынак шаңналы “Эрес-дидими дээш” медальды кым-даа сатпаан. Чүге дээрге солдаттарга бо медаль ол хире эргим болган. “Эрес-дидими дээш” медаль Совет Эвилелинден амгы Россияже шилчип келген чаңгыс-ла дайынчы шаңнал. Медальдың хевири ол-ла хевээр арткан, ооң мурнуку талазының адаанда “СССР” деп бижикти балап каапкан дээрден башка.

Буян Оюн Тываның тудуг техникумун доозуптарга, ону российжи армияже 2021 чылда келдирткен. Сахалинде шериг кезээнге баргаш, баштайгы шериг белеткелдиң соонда албан-хүлээлгезин эрттирип турганы шериг кезээниң командылалы-биле керээни чарып, шериг кижиниң оруун шилип алган. Украинага тускай шериг операциязы эгелей бээрге, Донбасстың чурттакчы чонун камгалаары-биле ынаар эштери-биле кады чорупкан.

Дайынчы хөделиишкиннер үезинде Буян Оюн бедик шериг мергежилдиин көргүскен: автомат, пулемёт, гранатомёт дээш дайынчы чепсектерниң кайызын-даа тулчуушкун үезинде билдилиг ажыглап шыдаар, куяктыг шериг машиналарын-даа шалыпкын башкарыптар.

Попасный деп черге тулчуушкуннар үезинде дайзын-биле аткылашпышаан, балыглаткан эштерин айыыл чок черлерге үндүр сөөртүп, оларга баштайгы медицина дузазын чедирип, санитарларга дамчыдып берген. Буян Оюн амы-тынын камгалаан дайынчы эштериниң ниити саны чээрби ажыг. Тулчуушкуннарның бирээзиниң үезинде украин танкының аткан снарядының частыышкынынга таварышкаш, Буян угаан-медерелин ышкынган. Миннип кээрге, санитар шериг кезээнде чыдар болган. Буянны өлүрткен деп бодааннар, ынчалза-даа ооң амы-тынныг артканын билип кааш, боолаашкын, аткылажыышкын адаандан үндүргеш, санитар кезээнге аппарып кааның эштери соонда чугаалап бергеннер. Аас-кежик болуп, ол дыка аар эвес балыглаткан, чүгле снаряд частыышкынындан бажы аажок кемдээн. Бажының аарыыры чүгээртей бээрге, Буян база катап бодунуң шериг кезээнге чедип келген. Тулчуушкуннарның бирээзинге Буянның бажы база катап кемдеп, контузиялаарга, дайынчыны ынчан госпитальче чоруткан. Ростов, Архангельск хоорайларда шериг госпитальдарга эмнедип турда, шеригниң эмчи комиссиязы солдатты шериг албанындан халаар деп шиитпирни хүлээп алган.

Буян Оюн амгы үеде Тываның информация технологияларының техникумунда нарын билиглерни шиңгээдип ап, чедиишкинниг өөренип турар.

/ **Тыва Республиканың шериг комиссариадының материалдарындан А. ХЕРТЕК белеткээн.**

Эң-не чугула ачы-дуза чедирилгези

Амгы үеде делегейниң кайы-даа булуңунда психологтуг дуза чедирилгези кончуг нептереңгей болгаш чугула апарган. Ол ышкаш Тываның психологтары база чуртталгада берге болгаш айыылдыг байдалдарга таварышкан кижилерге дузазын чедирип турар. Ынчалза-даа оларның хөй кезии төлевирлиг болганы-биле берге байдалда ынаар кижи бүрүзүнүң кирери база болдунмас. Ол ышкаш психолог кижиниң ажылын, ачы-дузазының кайы хире ажыктыын, кандыг кижилер ынаар баарын билбезинден, берге байдалда психологтуң дузазын албайн, хилинчек-човулаңын, ажыг-шүжүүн боду эртип, а бир чамдыкта харын-даа амыдыралдың багай оруунче кире бээри хомуданчыг.

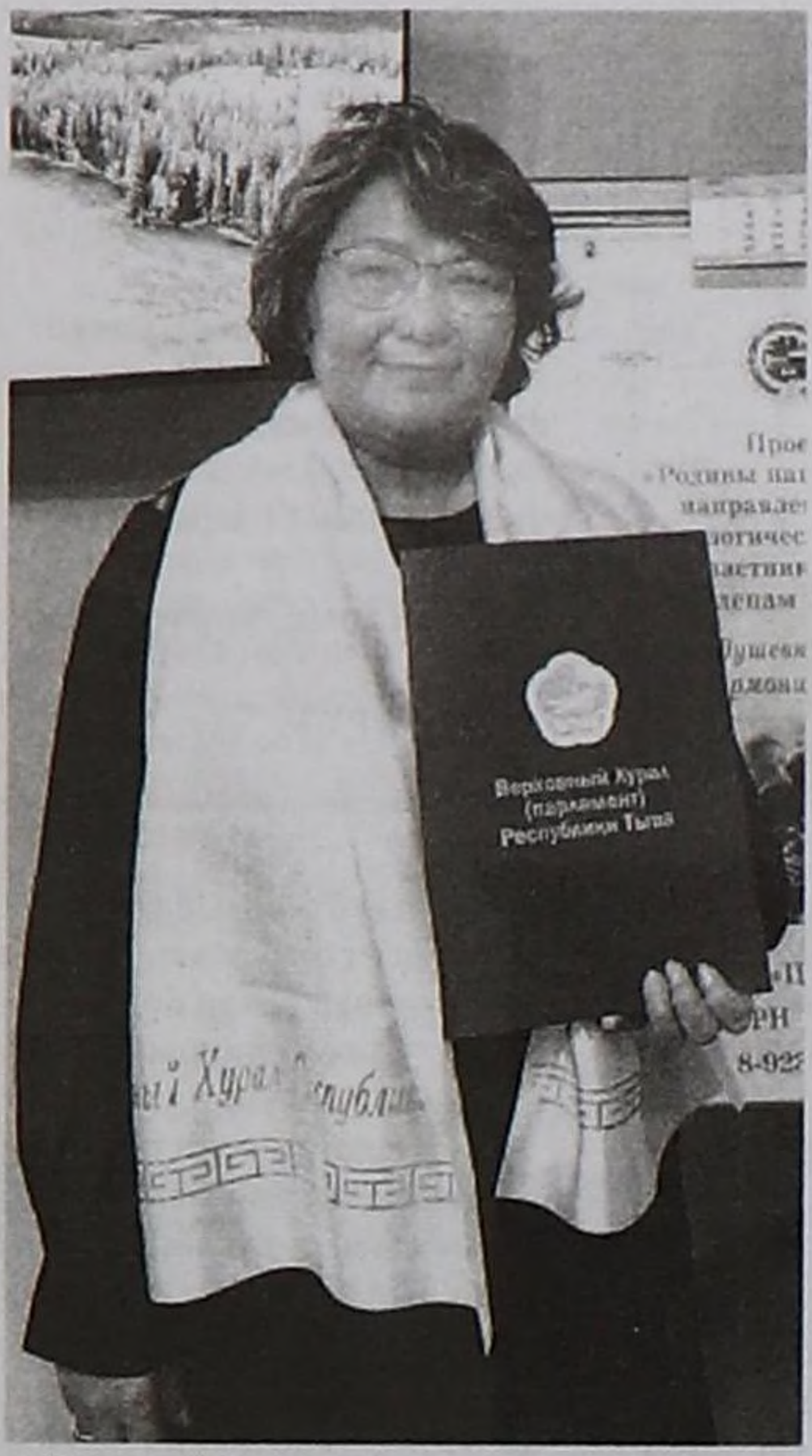

/ Чечена Шагаачы.

Найысылал Кызылда чонга психологтуг дуза чедирер "Добро" төвүнүң ажыттынганы республиканың хөгжүлдезинге кончуг ажыктыг. Чүге дээрге чурттакчы чоннуң, ооң иштинде албан черлериниң ажылдакчыларының, сагыш-сеткил байдалындан ажыл-амыдыралдың шынары хамааржыр. Ол ышкаш психологтуг билиглерниң ачызы-биле база иштики сайзыралды чедип ап болур. Кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң сайзыралындан даштыкы сайзырал хамаарылгалыг болуру чайлаш чок.

Ниитилелде психологтарның дузазы хереглеттинип турар нарын айтырыглар кайы хөй: ажыл-агыйында бергедээшкиннер, коллегалары, удуртукчулары-биле чөрүлдээлер, ажылындан үндүрткен таварылгалар, хууда амыдыралы болгаш өг-бүлезинде чогумча чок байдалдар, өөреникчиниң школага багай өөредилгези, бодунга бүзүрел чогу, бодун хүндүлевези, кандыг-бир айтырыг шиитпирлеп чадаанындан хилинчектиг чайгылыышкыннар, кижилер аразынга харылзажырының бергелери, чоок кижизин чидирери, берге аарыглар, дайынчы хөделиишкиннерге киржири дээш оон-даа өске.

"Добро" төвүнүң шак-ла мындыг байдалда кижилерге дуза чедирер сорулгалыг ажыттынганын ооң директору Чечена Шагаачы чугаалаан:

"Бо төптү берге байдалда кижилерге дузалажырындан аңгыда, чурттакчы чоннуң психологтуг культуразын бедидип, амыдыралдың кандыг-даа байдалында бодунуң болгаш долгандыр кижилерниң онзагайларын медереп билиптер аргаларын, билиглерин сайзырадыр сорулгалыг ажыткан. Кол-ла чүве – ниитилелде кижиниң психологтуг байдалынга багай салдарны чедирип турар чүүлдерни танып билгеш, ону ажып эртиптер оруктарны, аргаларны дилеп тыпкаш, бодунга ажыглап билир болуру чугула".

Төптүң ажыдыышкыны Чечена Шагаачының "Хөлзээшкинниг хүнден дыштаныры" деп мастер-клазы-биле эгелээн. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Хуралдың, Хөй-ниити палатазының, парлалга албанының болгаш оон-даа өске албан черлериниң төлээлери, ТШО киржикчилериниң өг-бүлелериниң кежигүннери киржип, төптүң чедиишкиннинг ажылдаарын күзеп, тус-тузунда байырын чедирген. Байыр чедириишкиннериниң соонда "Байдалды төндүрери" деп келгеннерге кончуг ажыктыг мастер-классты база көргүскен.

"Добро" төвүнүң кол угланыышкыны ТШО киржикчилеринге болгаш оларның өг-бүлелеринге дуза чедирип болурун психологтуг төптүң директору демдеглээн. Ада-чурт камгалакчыларының күрүне фондузунуң Тывада салбырынче барык 300 кижи психологтуг дуза алыры-биле дилегни киирген. Олар ам "Добро" төвүнче база дуза дилеп баар аргалыг болганнар.

"Бистиң республикавыста чүгле Кызылда эвес, а кожууннарда кижилерге база психологтуг дузаны чедирери чугула. Бир-тээ олар кижи бүрүзү Кызылче кээп шыдавас болганда, шак ындыг дузаны хереглеп, ону алыр дилеглерни хөйү-биле киирип турарлар" – деп, "Ада-чурт камгалакчыларының" фондузунуң Тывада салбырының удуртукчузу Мерген Кызыл-оол чугаалаан.

Удавас кожууннарже база найысылалдың янзы-бүрү албан черлериниң психологтары ажылчын үнүүшкүннерни кылып эгелээр дээрзи демдеглеттинген.

Психологтуг дуза чедирер төп ТШО-нуң киржикчилеринге болгаш оларның өг-бүлелериниң шупту кежигүннеринге дузаны төлевир чок чедирер. Шериг албанныгларның бирээзиниң өөнүң ишти Өлчей Ондар-оол эш-өөрүнүң сүмези-биле бо төпте бир дугаар чедип келген. "Тускай шериг операциязының киржикчилеринге болгаш оларның өг-бүлелеринге мындыг төптү ажытканынга бодум хуумда өөрүп тур мен. Сагыш-сеткил дүвүрээзиннерин оожургадырынга болгаш берге байдалда чүнү кылырын, канчаар алдынарын айтып берип, дузалажып турары кончуг эки-дир" – деп, ол чугаалаан.

Психологтуг дуза төвүн Тываның Баштыңының грантызының ачызында ажыдар аргалыг болган. Грантының акша-хөреңгизи-биле мага-ботту суларадыр, оожургадыр креслоларны болгаш компьютерлерни саткаш, кижилер хүлээр оран-саваны арендалап алганнар.

Чурттакчы чоннуң чартык кезии психологтуг дузаны хереглеп турар болганы-биле төптүң кол сорулгазы кижилерниң психологтуг кадыкшылын быжыглаары болуп турар. Ол ниитилелде амыдыралдың бүгү-ле адырларынга салдарлыг дээрзи билдингир.

/ Мастер-класс үезинде.

Ынчангаш чонга психологтуг дузаның ужур-утказын билиндирип, ону чедимчелиг болдуруп, нептередири-биле, янзы-бүрү хемчеглерни эрттирери көрдүнген. Ол ышкаш хөй-ниитиниң болгаш күрүне институттарының кичээнгейин хаара тудуп, психологияның эң-не чидиг айтырыгларын сайгарып чугаалажыры-биле конференцияларны, хуралдарны, семинарларны, мөөрейлерни, "төгерик столдарны", вебинар, тренингтерни организастаар сорулганы салган.

/ **Чыжыргана СААЯ.**

Чуруктарны психологтуг дуза төвүнден алган.

Таакпының тыныш органнарынга хоразы

Таакпы ыжының хоразы, бирээде, тыныш органнары – думчуктуң соңгу хозу, өк, кегжир-өөш, өкпе, ооң дамырларынга дээр.

Аныяк улустуң тыныш органнары ам-даа хевирлеттинип турар болур. Ынчан таакпылаарга, өкпениң база хөрек хозунуң сайзыралы баксыраар. Ол элээди уругларга теннистээринге, эштиринге, атлетика болгаш оон-даа өске спорттуң дүрген хевирлери-биле өңнүктежиринге шаптыктаар. Ук спорттуң хевирлеринге хостуг тынары болгаш өкпениң улуг хемчээли негеттинер.

Өкпеже кирген чук чыл дургузунда альвеолдарга көвүктелип чыдып бээр. Чукта бензпирен деп канцероген бар. Ооң хоразындан, таакпылавайн турар кижиге көөрде, таакпылаар улустуң өкпези рак аарыындан аарып турар таварылгалар 10 катап хөй.

Таакпының ыжының тургузуунда аммиак кырыкы тыныш органнарының шараланчак картынга дээпкеш, нашатырлыг спиртче шилчий бээр. Кегжир-өөш болгаш өкпениң дамырлары ириңнээш, шараланчак чүүлдү ылгап үндүрбүшаан, аартыр. Ынчангаш таакпылаар улуска бужурганчыг чөдүлдүг хоочураан бронхиттиң болгаш өске-даа өкпениң тыныштадыр аарыгларының эртежик-ле кедерей бээри ол.

ТААКПЫ КИЖИНИҢ ҮНҮНГЕ КАНДЫГ САЛДАРЛЫГЫЛ?

Таакпы ыжы кижиниң өгүнде үн үндүрер сииржигештерин үреп кааптар. Өктүң шырыңмалыг кезээ ыжа бергеш, бичии-ле ыткыр чугааланырга, шырыңмаларны тургузуп турар шыңганнарга хан кучугуушкуну болу бээр. Шырыңмаларның боттарынга таакпы ыжының хоралыг бүдүмелдери чыылгаш, оюлганнар, кемдээшкиннер тыптыр. Бо бүгү үрелиишкиннер шупту таакпылаар кижиниң үнүн дунук болгаш көргүрээш кылыптар. Хоочураан ларингит тыптып келирге, кижиниң үнү биеэги өткүт аянын чидириптер.

/ **ТР-ниң Хөй-ниитиниң кадыкшылга төвүнүң медээлеринден.**

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың ноябрь 8 | №85 (19716)
ШЫН

Чаа хүрээде ном саңы

Чаа ажыттынган Тубтен Шедруб Линг хүрээзинде бо чылдың сентябрь 20-ден эгелеп ажылдай берген ном саңында амдызында сарыг шажынга хамаарышкан 829 ном бар. Ында бар орус дылда номнар Москваның сарыг шажынчылар ниитилели «Сохраним Тибет» деп фондунуң чаа хүрээге белек кылдыр берген номнары. Моол болгаш төвүт дылда номнар Лодой башкы Тываның Камбы-ламазы турда Индияның сарыг шажынчылары белекке берген турганын, кажан Лодой башкы чок болган соонда Тываның Камбы-лама эргелели 2023 чылдың апрель айда Тубтен Шедруб Линг хүрээзинге хүлээдип берген деп, ол төөгүнү эки билир кижилер чугаалап турар.

> *Биске доктаамал таваржып турар бир кол айтырыг — сарыг шажын дугайында тыва дылда кандыг номнар үнген, база ол номнарны кайыын тып, көрүп, номчуп болурул?*

Хүрээни болгаш ном саңын сонуургаан чон үзүктел чок кээп турар. Сарыг шажын төөгүзүн, амгы байдалын, улуг лама башкыларывыстың намдар төөгүзүн, чүдүлгевис катап диргизеринге боттарының билиг мергежилин харам чокка өргүп чоруур төвүт башкылар, хүрээлер дугайында ном-сеткүүлден, чырыкче парлаттынып үнген ажылдарны ажыглап, эвээш-бичии-даа бол, билир шаавыс-биле чугаалап турар бис.

Хей-аъдывыс көдүрүп, бисти сорук киирип турар бир кол чылдагаан — улуг-биче чоннуң боттарының чүдүлгезинге бүзүрелиниң, сонуургалының күштүү. Ылаңгыя аныяк башкыларның ырак-узак кожууннардан өөреникчилерин эдертип алган чедип кээп турарынга канчап чоргаарланып, өөрүп биживес боор.

Бай-Тайганың үстүкү класстарының өөреникчилери, Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Септен сургуулдар, Барыын-Хемчиктен төрелдер бөлүү, Кызылдың 5 дугаар гимназиязындан дээш чон үзүлбес. Чамдыктары чүдүлге талазы-биле билии дыка бедик деңнелде дээрзин эскерип болур.

Кызылдың ол чарыкта чаа туттунган 18 дугаар школаның өөреникчилери аныяк башкызы Сылдыс Май-оолович Кужугет-биле келгеш бисти кайгаткан. Оларның чүдүлгеге сонуургалы, бүзүрели ол хевээр артар болза, бедиктерже чедиишкиннер оларның мурнунда.

Биске доктаамал таваржып турар бир кол айтырыг — сарыг шажын дугайында тыва дылда кандыг номнар үнген, база ол номнарны кайыын тып, көрүп, номчуп болурул? Тыва дылда номнарның утка-шынары, даштыкы каасталгазын деңнеп көөр болза, орус дылда үнүп турар номнарның саны хөй болгаш даштыкы, иштики каасталгазы, кылган шынары бедик дээрзин эскерип болур.

Бисте бар 829 номнуң аразында орус дылда 668, тыва дылда 8 ном бар. Ол кандыг номнарыл? Чырыкче үнген чылының аайы-биле алырга: Лобсанг Тхуптен, О.М. Саая «Будда Бурганга сүзүглел тейлээри база хилинчек-човулаңдан адырлырының аргалары» (Кызыл, 2007 ч.), Пэндэ Гуалцен «Алдын чула» (Кызыл, 2008 ч.), Лопсан Чопел, Чочагар Монгуш «Ыдыктыг XIV Далай-Лама Тензин Гьятцонуң Тывага үш хүн иштинде берген өөредиглери» (Кызыл, 2014 ч.), С.Ч. Донгактың орус дылдан очулдурганы Ыдыктыг Далай-Ламаның бижээн намдары «Дезигде хосталга» (Кызыл, 2016 ч.), Чочагар Монгуш, Лопсан Дондуп тургускан «Ыдыктыг XIV Далай-Лама Тензин Гьятцонуң Ладакка берген өөредиглери (Кызыл, 2017 ч.), Геше Туптен Наван «Очалаңның дээскинчээ» (Кызыл, 2017 ч.), Лобсанг Тхуптен «Чырык дуза-IV» (Кызыл, 2023 ч.), Моол дылдан И.Б. Айыр-оол очулдурган «Будда бурган башкы база бодхи ыяжы» (Кажан, каяа үнгенин айытпаан, А.Ш., Х.А. Ооржактарның деткимчези-биле парлаан).

Тыва дылда бо каш номнардан эгезин алган чаа хүрээде сарыг шажын номнарының фондузу каш чыл болгаш көвүдей бээринге бүзүреп, күзелдиг кижилер номчуп каапкан номнары-биле дузалаптар боор деп бодал-биле бижидим.

/ **Зоя МОНГУШ, библиотекарь.**

| ХООЧУНГА СӨС |

Оорлаткан аъдын истеп

Бажың-Алаак чурттуг чээнимниң документ езугаар ат-бажын Алдын-оол Ооржак дээр. Ак-Туруг чону, бис, ону Хунай-оол деп адап өөренгенивис кончуг. Ооң авазы Шаңмак даай-ававыстың кады төрээн дуңмазы-ла болгай. Аныяк үезинден тура «Искра» колхозтуң хоюн кадарып, пенсия үнгүжеге чедир ажылдаан. Ооң оглу чээнимни ол суур чону «Даайы Шойдаңны дөзээн оол» дээрлер болгай.

Эзер дергизи туттунуптар апарганда-ла аът-мал кырынче чүткүүр. Баглаашка турган аъттар хайгаараар, дээскине-дээскине кайгаан турар. Ол доругуп өзүп келгенде, даайы Коңгар-оол башкы эдертип алгаш, «Эр апарган кижи-дир сен, оол» — дээш, Кара-Чадаана тайга кыры үндүрүп, Өвүр ынды тайга-таскыл уун айтып, ол-бо черлер-биле харылзажыр дорт орук-чириин көргүзүп, эдертип, чорук-чогуун кылып чораанаар. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг колхозтуң мурнакчы малчыны, шаңнал-макталды каш удаа ап чораан кижи-ле болгай. Чоннуң «даайын дөзээни» дээри-ле чөп. Аъттың чүгүрүүн эндевес. Чарыш аъды мунар. Читкен-барган малдың кыжын-даа, чайын-даа изин истеп чораш, тып аарын улус билир. Мал-маган оорлаткан малчыннар аңаа дуза дилеп бо-ла кээрин чон пат билир.

Бир катап дүне 3–4 шак аразында Чүгүрүк-Боразын өртегден чеп-аргамчызын узун-дын кылдыр одура кескеш, аъттына чуларлап баглааш, апарган болган. Кожазы малчынның аъдын дилеп мунгаш, истеп чорупкан. Ийе, көк чайын мал истээри ындыг белен эвес. Апкан кижи база анаа эвес-ле болгай. Аңаа база арга херек. Чаңгыс-Хадыңдан истээш Нефтебазага чедир истеп, Хайыракан суур таваараш, Чадаана хемниң көвүрүүн эрттип, Теве-Хаяны таваарааш, Сут-Хөл уунче чорупкан. «Аът четкен аъттыг кижи көрген бе?» — деп эрткен-дүшкен кижилерден айтырарга, кым ындыг амыр чугаалаар боор. Оруун уламчылап чоруурга, Хемчик хемниң бетинде элезинниг черге эрткени ылап тода көзүлген. Күжүр эрниң, Хунай-оолдуң бажы ам шыылай бербес бе! Ынаар Хемчикче углаан орук-чирикти ол билбес эвес. Дөңгелчик даг баарында агып баткан кара суг бар. Ону эртер болза ам алдыртпайн барып болур. Ол дагны кончуг дүрген дээскинип четкеш, кежигде ис көөр! Бир эвес ис эрткен болза, ам хей, ынаар углаан ажыы-даа чок дээрзин ол билир-ле болгай. Дээскинип чүгле четкеш. кежигде ис көрүп чорда, дош куду аът четкен кижизи бо бадып орган. Аай-дедир бот-боттары көржүп, бирээзи менди айтырарга, ындындаазы үнү үнер-үнмес харыылаан. «А бо канчап баадың, эжим»— дээш, Хунай-оол дергиде үзүк хендирин көргүзүп айтырарга, оозу ол хендирниң үзүү четкен аъттың мойнунда дээрзин, багаа-ай-ла ынаар көрген дээр.

Даай-авазын уткуп

Бир чылын шала күскээр Чаңгыс-Хадыңга куда болур дээн. Бажың-Алаак, Ак-Туруг чону шаандан тура аай-дедир кудалажыр езу-чаңчылдыг улус.

Ынаар баар улус машина кырынга белек-селээн чыып белеткенип турда, авазының малчын угбазын ол машинага олуртуп турда, ону көрген улус «Сен база чанынга олуруп ал, ол чүү-хөөзүн тутчуп бер» дээрге, «Мен аъттыг мен, ажырбас»— дээш, аңаа чыдып каан.

Ол үеде амгы үе ышкаш Сарыг-Хөлчүк арт ажыр асфальтылыг орук бар эвес. Ак-Туруг – Кара-Суг – Хаактыг–Ажыктааш – Чаңгыс-Хадың таварып, Чадаана девискээринге орук-ла бар болгай. Ак-Туругдан кудалап барган улус чеде бээрге, Ак-Туругга даай-авазын машинага олуртуп, үдеп чорудуп артып калган кижизи бо катқы-иткилиг даай-авазын дужурүп, ында чонну «Менди-чаагай келдиңер бе?» дээрге, суурга көргени чыдып каан кижизи бо-ла тур! Чамдыызы «Суурга чыдып каан кижи, харын бо-ла-дыр. Бисти канчап мурнап чедип келгени ол?». Коргар-сестири-даа бар. Харыы-даа чок, харын дезиксеп, ырактан катап-катап харап көөр-даа. Чүък машиназындан өске ол үеде машина бар эвес. Сөөлүнде билдингени чүл дээрге: чүгүрүк аъттыг күжүр Хунай-оол Ак-Туруг суурдан үнгеш, Алдын-Булактааш Онаакы таварып дорттааш, Сарыг-Хөлчүк арттың кырын таварып кудургайлааш, Чаңгыс-Хадың чайлаг-күзээнге кымны-даа мурнай чедип келгеш, даай-авазын уткуп алганы ол.

/ **Маадыр-оол АРТАА.**

| ЛИТЕРАТУРЛУГ ТӨЛЕВИЛЕЛ "ТЫВА НОМЧУП ТУР" |

Онза-дыр

Республиканың библиотекалар ассоциациязы биле Тываның К. Чуковский аттыг бичии уруглар библиотеказының 2022 чылда кады боттандырып кирипкени "Тыва номчуп тур" деп литературлуг төлевилел амгы үениң чайыннанчак болуушкуну болган. 2022 чылда боттандырган бо төлевилелдиң баштайгы кезээнге тыва чогаалдың үндезилекчилери Степан Сарыг-оол, Салчак Тока, Виктор Көк-оол, ат-алдарлыг чогаалчылар Салим Сүрүң-оол, Кызыл-Эник Кудажы, Александр Даржай, амгы үеде билдингир чогаалчылар Николай Куулар, Артык Ховалыг, Эрик Доңгак дээш өскелерниң 100 чогаалдарын электроннуг хевирже шилчидип, интернет дамчыштыр номчукчуларга бараалгаткан.

"Тыва номчуп тур" төлевилелди боттандырары белен эвес, чаңгыс дем херек ажыл болган. Чогаалчыларның чогаалдарын төлевилелге киирери-биле авторларның боттары, бистиң аравыста чок чогаалчыларның ажы-төлү, төрелдери-биле харылзажып, оларның чөпшээрелин алыры, төлевилелче киирген чогаалдарны номчуурунга артистерни, дикторларны, уран номчулгага бедик мергежилдиг кижилерни хаара тудары, чогаалдарның хөгжүм каасталгазынга оркестрлерни болгаш хөгжүмчүлерни киириштирери улуг организастыг ажыл болган. Уран чүүлге, хөгжүмге болгаш литературага хандыкшылдыг кижилерни "Тыва номчуп тур" төлевилел каттыштырган. Олар бо төлевилелди боттандырарынга бүгү-ле сагыш-сеткилиниң ханызындан киришкен болгаш, кады ажылдажылганы моон-даа соңгаар уламчылаарынга белен. Оларның ачы-буянныг чогаадыкчы демниг ажылы тыва чогаалга хөй-хөй кижилерниң сонуургалын улам хайныктырган.

Ноябрь 4-те, Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнде, К. Чуковский аттыг бичии уруглар библиотеказының коллективи "Тыва номчуп тур. Уламчызы" төлевилелди тыва литературага сонуургалдыгларга, чогаалчыларга Тываның В. Көк-оол аттыг Национал театрының музейинге таныштырып бараалгаткан. Бо музей тыва Национал уран чүүлдү болгаш тыва литератураны каттыштырган бир янзы төөгүлүг чер. Тыва драматург болгаш артист Виктор Көк-оолдуң, тыва чогаалдарны шиилер кылдыр сценага тургускан алдарлыг режиссерлар Сиин-оол Оюн, Алексей Ооржак, алдарлыг артистер Максим Мунзук, Николай Өлзей-оол, Владимир Монгалбии дээш тыва литератураны бедии-биле үнелеп чораан кижилерниң чуруктары мында делгеттингени безин чогаадыкчы сеткил-хөөнну доюлдуруп кээр.

Онзагай төлевилелди боттандырарынга боттарының улуг үлүүн киирген артистер, уран номчулгага мергежилдиглер, хөгжүмчүлер база бо хемчегге киришкен. "Тыва номчуп тур. Уламчызы" төлевилелге киржири дыка солун, бо төлевилел оларның чогаадыкчы ажылынга база бир онзагай чүүл болганын Тываның улустуң артистери Анзат Куулар, Надежда Наксыл, Станислав Ириль, чогаалчы болгаш уран номчулгага салым-чаянныг башкы Чаяна Шилова олар болгаш өскелер-даа чугаалап турганнар. Тыва литератураның эрткен, амгы болгаш келир үезин "Тыва номчуп тур" төлевилел каттыштырганын, моон-даа соңгаар уламчылаарын олар демдеглээннер.

"Тыва номчуп тур. Уламчызы" төлевилелге Салчак Токаның «Араттың сөзү", Виктор Көк-оол "Самбажык", Степан Сарыг-оолдуң "Алдан дургун", "Аңгыр-оолдуң тоожузу", "Саны-Мөге", Сергей Пюрбюнуң "Ыдыкшылым, чуртум, чонум", Салим Сүрүң-оолдуң "Озалааш хем", Александр Даржайның "Четкер четкизи", Моңгуш Доржунуң "Сыргалар", Михаил Дуюнгарның "Бөрү дүнү", Куулар Николайның "Муңгаштатпаан муңчулбас ыр", Шаңгыр-оол Суваңның "Туматтар", "Кижи халавы" дээш ниитизи-биле тыва чогаалчыларның 50 чогаалдарын электроннуг хевирже киирип, интернет четкизинче үндүрген. Бөмбүрзектиң кайы-даа булуңунда чурттап чоруур тывалар ол чогаалдарны номчуур аргалыг апарган.

Корней Чуковский аттыг бичии уруглар библиотеказының директору Сылдысмаа Лопсан "Тыва номчуп тур. Уламчызы" төлевилелди боттандырып чорударынга киришкеннерге библиотеканың коллективиниң болгаш бодунуң мурнундан улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Александр Ондар, Николай Куулар, Лидия Иргит, Балчий Кыргыс болгаш өске-даа чогаалчылар Тываның бүгү чогаалчыларының мурнундан оларның чогаалдарын бүгү делегейге интернет четкизи дамчыштыр делгереткени дээш, К. Чуковский аттыг библиотеканың коллективинге, чогаалдарның хөгжүм каасталгазынга киришкен Тыва национал оркестрниң хөгжүмчүлеринге, төлевилелди боттандырарынга киришкен шупту чогаадыкчы ажылдакчыларга улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип, оларның ачы-буянныг ажыл-үүлезинге чедиишкиннерни күзээннер.

"Тыва номчуп тур. Уламчызы" төлевилелди таныштырарынга келгеннер шупту "Онза-дыр!" деп, чаңгыс үн-биле магадап турганнар.

/ Ш. МОҢГУШ.

ВАКАНСИЯ! ВАКАНСИЯ!
ООО «СЗ Энергострой» срочно требуются:
- Водитель сидельного тягача MERCEDEC-BENZ ACTROS, категории Е
- Машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
-Начальник ПТО
- Мастер бетонного завода и арматурного цеха
- Крановщик на ХСМG-ХСТ-25т
- Разнорабочие
- Столяр-жестянщик
- Мастера СМР
БРИГАДЫ: плотников-бетонщиков, каменщиков, отделочников, штукатуров, маляров
-Заместитель главного бухгалтера
- водитель категории Е, на супер МАЗ для работы по городу.
8-913-351-51-40 (звонить в рабочее время)
г.Кызыл, ул.Колхозная 2а

РЕКЛАМА 12+

Утерянный аттестат о полном среднем образовании № 01724006256922, выданный 15 июня 2020 г. МБОУ СОШ с. Бай-Хаак на имя **Оюн Кунгаа Баировича, считать недействительным.**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:
https://vk.com/public219781219
ТМГ
Издательский дом
ТЫВАМЕДИАГРУПП
НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:
https://vk.com/tmgnews17
Реклама, подписка, сотрудничество:
8(39422)2-18-10, 3-33-22
8-923-267-07-49
Отдел продвижения и продаж, 3 этаж, кабинет 309
РЕКЛАМА 12+

Соруктуг-ла Начын Монгуш

Чоокта чаа Албанияның төвү Тиранага делегей чемпионадынга бистиң мөгевис Начын Монгуш чемпионнааш, төрээн Тывазының адын алдаржыдып база удавас хостуг хүрештиң 65 чылдаан оюнга уткуштур улуг чоргаарал болган.

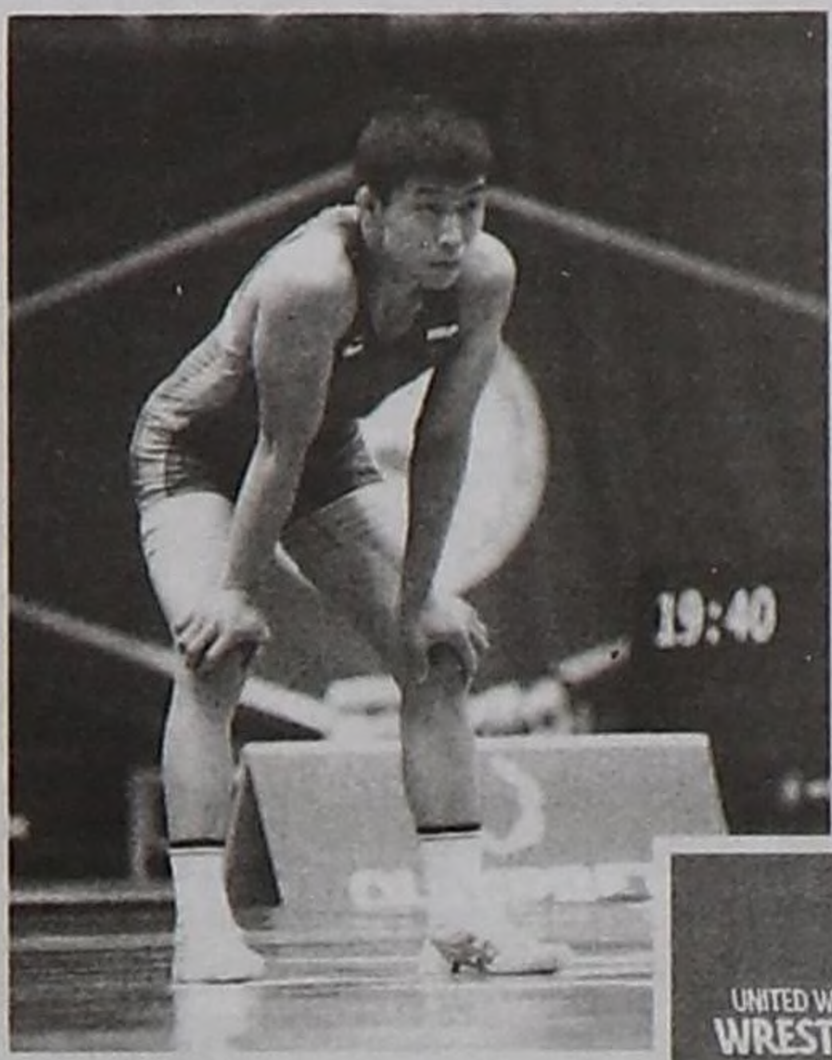

Чемпионат канчаар эртекенин, чемпионнуң аңаа белеткелдерин, эрткен оруун сайгарып, ТР-ниң алдарлыг тренери, Олимпийжи курлавырлар спорт школазының башкызы, дагдыныкчызы Алибек Хомушку-биле ужуражып чугаалаштывыс.

— Делегей база Олимпий оюннарының чемпионнарын белеткээринге 10–15 чылдар иштинде хөй -хөй дүрүмнерни шыңгыы сагыырының база быжыг сагыш-сеткил, арга-дуржулга, улуг бүзүрел чедери чүгле спортчунуң бедик күзелинден хамаарыжыр. Ол улуг тиилелгени чедип алырынга тренер башкының, эмчиниң база деткикчилерниң, эш-өөрүнүң дузазы, сагыш-сеткилди көдүрүп, хей-аъдын чүгендирер. Бөгүн бистиң бүзүреливис, быжыг тура-соруктуг — Начын Монгуш ол. Начын чону дээш кончуг сагыш човаачал, аажок кызымаккай, тиилелге дээш улуг чүткүлдүг мөге.

Спортчу хүрешти сайзырадыры дээш база спортчуларны деткиири-биле бүгү делегей чергелиг хүреш чөвүлели 2016 чылдан эгелээш, 23 харга чедир мөгелер аразынга делегей чемпионадын эрттирип келген. Бо үениң иштинде 57 килге Россиядан Начын Монгуш 1 дугаар чемпион болуп турары улуг чоргаарал. Ук чедиишкинге хамаарыштыр Олимпийжи курлавырлар спорт школазының удуртулгазы 2023 чылда чемпионну белеткээр талазы-биле боттарынга дагдынып, шын шиитпирни хүлээп алгаш, бедик көргүзүглүг болганнар. Амгы үеде улуг дузаны ачазы Өлзей Монгуш (Кызыл кожууннда көдээ-ажыл агыйы специализи), авазы Шеңне Монгуш (уруглар садында кижизидикчи башкы) көргүзүп турарлар. Авазы, ачазы алыс угунда мөгелер чурту Сүт-Хөл кожууну, Ак-Даш сумузу чурттуглар.

Бо чемпионат доостуру билек Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг дораан телефон таварыштыр байырны чедирген. Ноябрь 3-те ол "Автомобилист" спорт залынга мөгелер, тренерлер-биле ужуражылга үезинде чемпионга белек кылдыр «Нива» машинаны байырлыг байдалга тывыскан. Начынның бо чедиишкини хүреш тыва кижиниң ханында деп чүүлдү бадыткап, бичии чаштарны спорт залче кээп хүрежиринге улуг үлегер деп дамчыткан.

Тиранага болур чемпионатка киржири-биле Начын шыырак белеткел кылдыр дараазында шилилгелиг маргылдааларга эки түңнелдерни көргүскен. Бир дугаарында, бо чылдың июнь 19–25 хүннеринде Каспийск хоорайга Россия чемпионадынга 3 дугаар черни, оон август 8–10 хүннеринде Минск хоорайга ХКД чурттарының оюннарынга 1 дугаар черни ап, дараазында сентябрь 14–18 хүннеринде Наро-Фоминск хоорайга Россияның бирги чери дээш 23 харлыг мөгелер аразынга чемпионатка 1-ги черни ап чемпионнаан. Делегей чемпионадынга 1 дугаар ужуражылга хүрежинге грузин мөгени 10:0 санга тиилээн, ийиги уруражылгага казах мөгени 7:1 санга ойнаан, үшкү салыгда япон мөгени 7:6 санга ашкан. Дөрт дугаар ужуражылгага 2022 чылда 23 харлыг мөгелер аразынга делегей чемпиону, 2023 чылда Азия чемпиону, ол чылын «Азия оюннарының» хүлер медалының эдилекчизи кыргыс мөге Бекзит Алмаз Уулуга баштай хүрештиң бир дугаар чартыында Начын 4:0 санга ойнадып турган. Бо дээрге Россияның улуг тренери Ана-

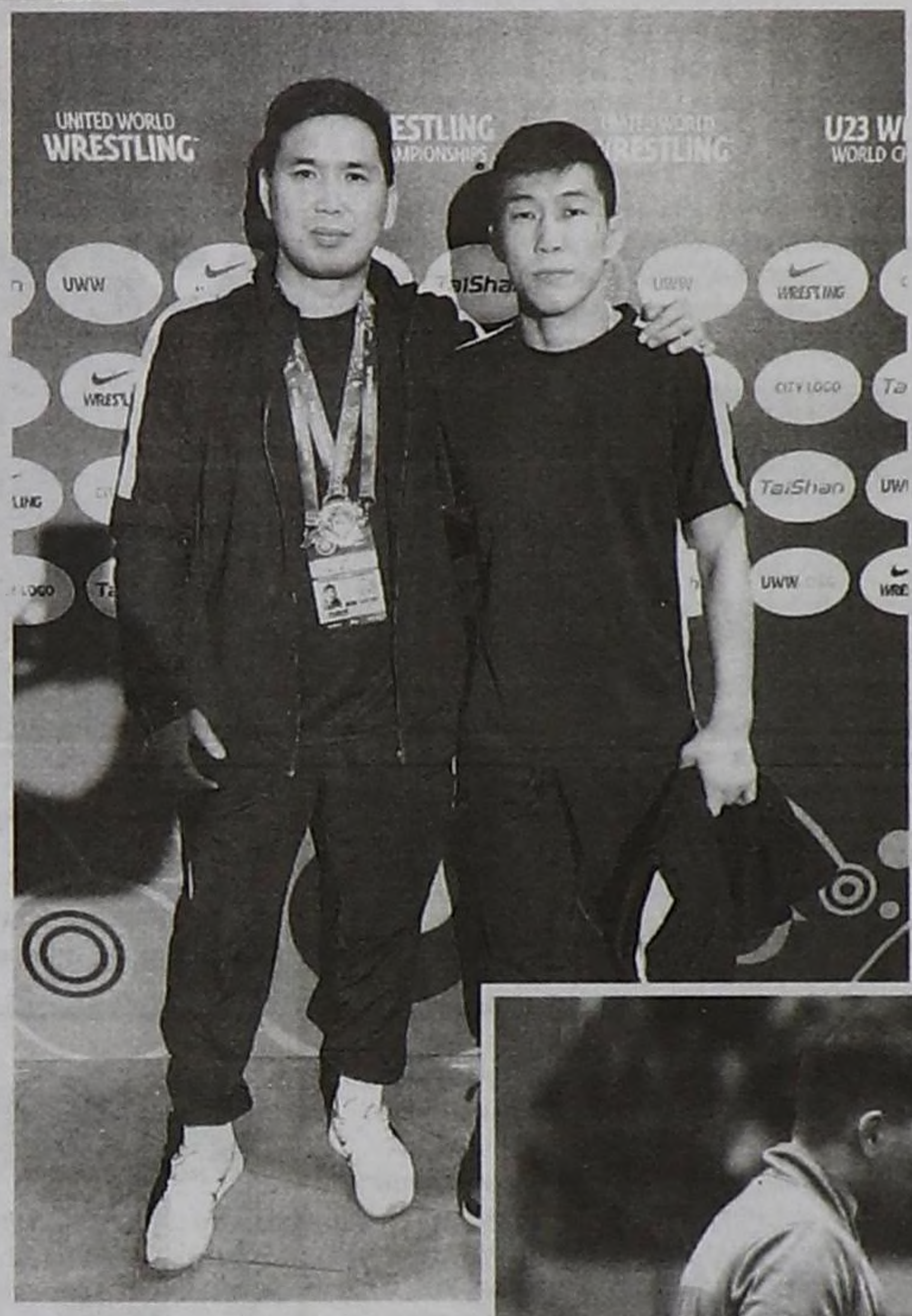

толий Маргиевтиң база тренер Алибек Хомушкунуң тускай тактиказы болган. Ийи дугаар чартыында санын деңнеп 6 биле 6 санга эки көргүзүглерибиле тилээш, финалче кирген. Финалга армян мөге Манвел Хндрцянны 11:0 санга тиилээш, делегей чемпиону атка төлептиг болган. Амгы үеде Начын январь айда Красноярск хоорайга Иван Ярыгин аттыг делегей чергелиг турнирге белеткенип турар.

Спортту база спортчу хүрешти сайзырадырынга үлегерлиг ажылдакчылар; Кызыл хоорайның даргазы, тыва база хостуг хүрештерниң чөвүлел даргазы Ш.Д. Куулар 1970–1985 чылдарда чаа институт доосткан специалистерге, тренерлерге, шыырак мөгелерге квартираларны берип чораанын чон билир. База ол ышкаш Тываның баштайгы Президентизи Ш.Д. Ооржак шылгараан спортчуларны, командаларны машина база улуг түңнүг акшалар-биле деткип турган, тыва спортту делегей бедиктеринче үндүрген болгай. Ону боттандырары-биле, 1996–2008 чылдарының Олимпий оюннарынга тыва спортчуларны киириштирер дээш Спорт яамызының ынчангы удуртукчулары Сергей Ооржак база Вячеслав Кара-Тоннуг тускай программаны база Олимпийжилер белеткээр төптү тургусканының түңнелинде, дараазында спортчулар: Елена Достай, Чечен-оол Монгуш, Лориса Ооржак, Дженни Чамыян, Кара-оол Оюн олар олимпийжилер болганнар. Шак-ла ындыг телевилелдерни 2024–2028 Олимпий оюннарынга тыва спортчуларны белеткээри-биле боттандырары чугула херек.

"Демниг саазкан теве тудуп чиир" дээн ышкаш, Начын Монгушка 2024 чылда Олимпий оюннарынга киржир эрге дээш, деткикчилер бөлүүн база шыырак акционер организациялары-биле тускай керээни чарары улуг дуза болур. Харыысалгалыг маргылдааларның бетинде «Чемпионнуң найыры» дээн чижектиг деткимчениң маргылдаазын чүге эрттирип болбас деп. Тиилелге дээш мөгеге ак оруктуу, спортчу чедиишкиннерни тыва чоннуң мурнундан күзедивис.

/ **Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.**

Чуруктарны авторнуң архивинден алган.

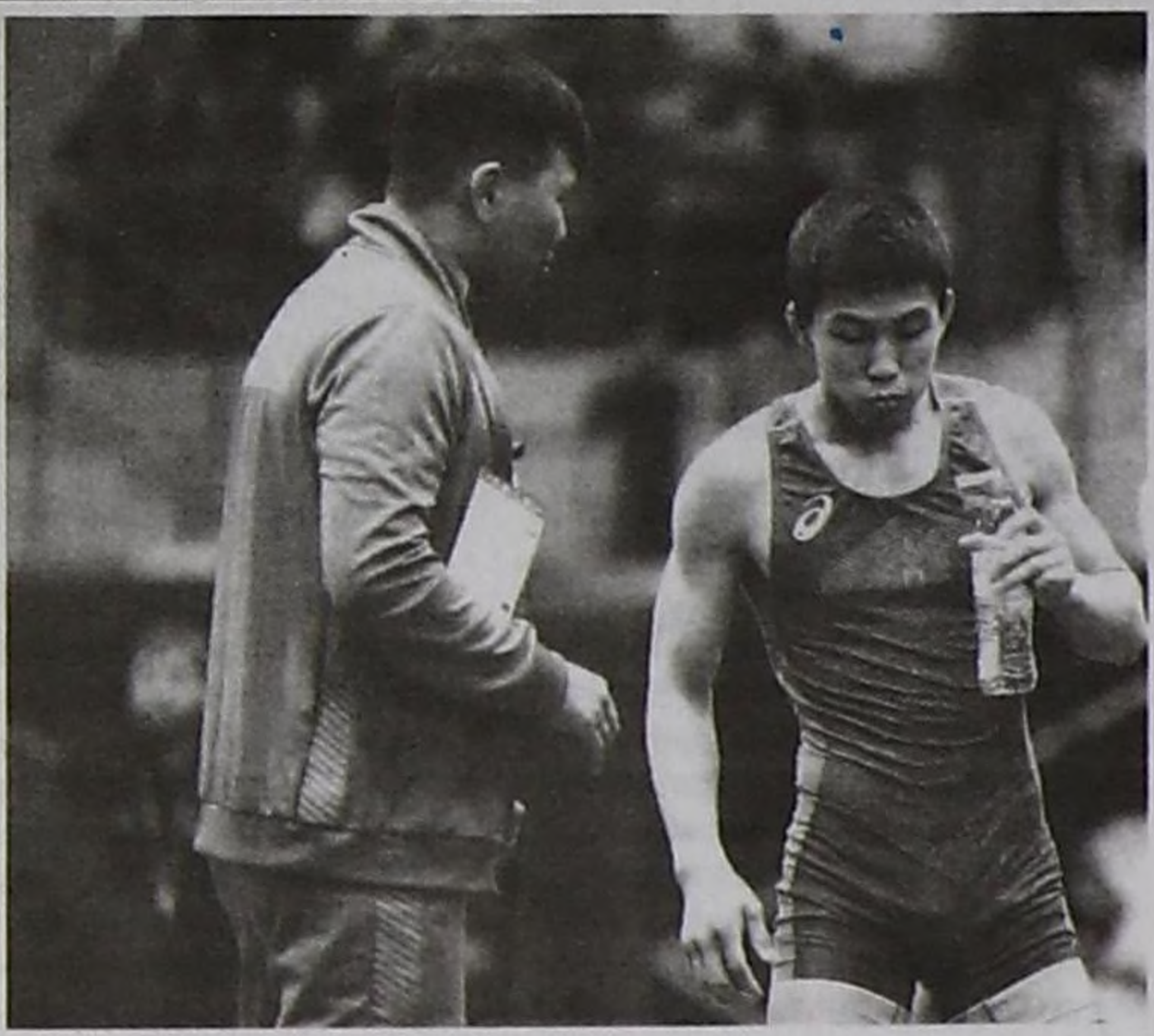

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тывамедиагрупп" ПБ"
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каът 2, каб.206

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — **П6855**,
организацияларга — **П6860**

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2640 кезек

2023 ЧЫЛДА “ШЫН” СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10